

Masterthesis

Geloven in het liberalisme

*Een verkennende studie
naar christelijke wortels
in het werk van John Stuart Mills 'On Liberty'*

Gerard J. Ekelmans

Protestantse Theologische Universiteit

Januari 2025

***Eigenlijk geloof ik niets,
en twijfel ik aan alles, zelfs aan U.
Maar soms, wanneer ik denk dat Gij waarachtig leeft,
dan denk ik, dat Gij Liefde zijt, en eenzaam,
en dat, in dezelfde wanhoop, Gij mij zoekt
zoals ik U.***

Gerard Reve

Masterthesis ‘Geloven in het liberalisme’

*Een verkennende studie
naar christelijke wortels
in het werk van John Stuart Mills ‘On Liberty’*

Masterthesis Theologie Gemeentepredikant
Protestantse Theologische Universiteit

Student Gerard Ekelmans, MSc
Studentnummer 1701096

Eerste begeleider Prof. dr. Arnold Huijgen (Protestantse Theologische Universiteit)
Tweede begeleider Prof. dr. Marcel Wissenburg (Radboud Universiteit)
Tweede beoordelaar Prof. dr. Rick Benjamins (Protestantse Theologische Universiteit)

Vakgebieden: dogmatiek, politieke theorie, systematische theologie

Hilversum, januari 2025

ABSTRACT

Recent betoogde de partijleider van de grootste liberale partij van Nederland dat religie niet langer thuishoort in het publieke domein. Dat roept de vraag op wat de rol is van het christendom binnen het politiek liberalisme. De concepten 'vrijheid' en 'individu' zijn de kern van het gedachtengoed van het liberalisme. In deze thesis is onderzocht hoe aspecten van een christelijke interpretatie van deze kernwaarden verschijnen in het werk *On Liberty* van John Stuart Mill. Een analyse van beide concepten in werken van Maarten Luther en Larry Siedentop biedt de stof voor een vergelijking met het werk van Mill. Er zijn grote gelijkenissen gevonden tussen de christelijke bronnen en John Stuart Mill. De eerste overeenkomst is eenzelfde mensbeeld, waarin de mens feilbaar is. Een tweede overeenkomst is het belang van meesterschap over de eigen begeertes. De derde overeenkomst is de aandacht voor naastenliefde. Het denken van Mill heeft christelijke wortels. Vanwege de plaats van Mill in het liberalisme mag het belang daarvan niet over het hoofd worden gezien.

WOORD VOORAF

Grote dank gaat uit naar mijn eerste begeleider Arnold Huijgen. Zonder zijn Kampense veranda was dit idee nooit geboren. Het enthousiasme waarmee hij reageerde op het eerste mondelinge voorstel was inspirerend, motiverend en doorslaggevend. Mijn tweede begeleider Marcel Wissenburg ben ik ook erg dankbaar. Als ex-Rooms-Katholiek heeft hij ervoor gezorgd dat ik oog bleef houden voor de schoonheid van de rijke (liberale) traditie en daarmee de scriptie. Beide begeleiders hebben met hun aandacht, flexibiliteit en opbouwende feedback dit onderzoek naar een hoger plan weten te tillen. Ik ben Rick Benjamins bij voorbaat dankbaar voor zijn bereidheid deze scriptie te beoordelen. Mijn beide ouders, zus en broer ben ik erg dankbaar voor hun geduld en oplettendheid. Steeds weer hebben ze te stellen met een gezinslid dat de studie op de eerste plaats zegt te zetten, om vervolgens toch net iets te veel tijd in andere dingen te stoppen. Hun steun en aanmoediging hebben mij niet alleen door deze scriptie, maar door de studie heen van brandstof voorzien. Van vele vrienden ging grote betrokkenheid uit. In het bijzonder wil ik Arno Vermeulen bedanken die altijd klaar zat om nog eens naar een tekst vol taalfouten te kijken. Hij heeft vier jaar lang de schijn opgehouden met plezier, enthousiasme en liefde mijn stukken te lezen. Mijn predikant Aster Abrahamsen wil ik bedanken voor haar luisterend oor, de vaak door mij veroorzaakte chaotische pastorale gesprekken en haar adviezen. Met zichtbaar angst en beven heeft ze mijn theologische existentiële zoektocht in de studie en tijdens het schrijven van de scriptie weten te kanaliseren. Bijzondere vermelding gaat ook uit naar een groepje mensen dat -met alle risico van dien door ze apart te benoemen- een extra bijdrage hebben geleverd aan mijn motivatie of de inhoud: Aart Noortzij, Tjeerd Brand, Niels Post, Ilse Kolenbrander en Klaas-Pieter Rieksen. Ik ben alle vrienden, familie, (oud-)collega's, medestudenten, partijgenoten, kerkleden en alle anderen dankbaar voor hun steun en bemoediging, al was het maar door simpelweg met hun belangstelling mij scherp te houden. Tot slot wil ik Rev. Kevin bedanken. Hij wist op het juiste moment, het juiste te zeggen. Het is vooral mijn twijfel en stommititeit dat ik nog vijf jaar gewacht heb om naar het fluisteren in de wind te luisteren.

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding.....	7
2. Liberalisme	10
2.1. Politiek Liberalisme	10
2.2. Het brede liberalisme en haar ontwikkeling	11
2.2.1. Klassiek Liberalisme	12
2.2.2. Sociaal Liberalisme.....	13
2.2.3. Ontplooingsliberalisme	13
2.3. John Stuart Mill	13
2.4. De Nederlandse context.....	15
3. Vrijheid.....	18
3.1. benaderingen van vrijheid	18
3.2. Maarten Luther	20
3.3. Von der Freiheit eines Christenmenschen	21
3.4. Vrijheid in On Liberty	24
3.5. Vergelijking van Luther en Mill.....	26
4. Individualiteit	28
4.1. benaderingen van ‘individualiteit’	28
4.2. Inventing the Individual	29
4.3. Individualiteit in Mills On Liberty	31
4.4. Vergelijking van Siedentop en Mill.....	34
5. Conclusie	36
5.1. De liberaal John Stuart Mill	36
5.2. De theologie van vrijheid	36
5.3. De theologie van het individu	37
5.4. Wortels	37
5.5. Desiderata.....	38
5.6. Christelijk én liberaal?	39
Literatuur	40

1. INLEIDING

Het onderwerp was gekozen, de docent akkoord en de opzet al in kannen en kruiken, toen opeens tijdens een 'Vrijheidslezing' de leider van de grootste liberale partij in Nederland sprak over de vrijheid van godsdienst. Of beter gezegd: de inperking daarvan. Dilan Yeşilgöz van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) bepleitte dat Nederland een seculier land is, en dat daarmee godsdienst niet thuishoort in het publieke domein.¹ Zo kwam opeens het onderwerp van deze scriptie in de schijnwerpers te staan.

Het onderwerp van deze scriptie is de theologische achtergrond van het politiek liberalisme. Zoals de uitspraak van Yeşilgöz laat zien, maar ook over het algemeen in de publieke opinie, staan liberalisme en godsdienst ogenschijnlijk tegenover elkaar. In een interview met de vorige partijleider van de VVD en premier, Mark Rutte, werd hem de vraag gesteld hoe hij zijn christelijke levensovertuiging combineert met zijn verbondenheid aan een liberale partij.² Dezelfde vraag werd gesteld aan de auteur van deze scriptie, toen hij werd beëdigd als raadslid voor de VVD.³ Een theologiestudent die actief is voor een (rechts-)liberale partij was nieuwswaardig. Het getuigt van een algemeen beeld dat de twee niet samen gaan. De andere liberale partij in Nederland, D66, wordt zelfs vaak als antichristelijk gezien (let wel: niet antireligieus). Een SGP-kamerlid verweet in 2013 dat de partij aan christen-pestende deed.⁴

Het is echter de vraag in hoeverre het liberalisme zelf bewust is van de christelijke achtergronden waartegen zij is ontstaan. Wordt met het afstand nemen van het Christendom door de twee genoemde liberale partijen zelf, of door de perceptie dat een christelijke levensstijl en liberalisme niet samengaan, te snel voorbijgegaan aan de wortels van het liberalisme? De vervolgvraag is dan welke consequenties dit heeft voor een steeds verder seculariserende maatschappij, en of een herbronning (zoals dat zo mooi in politieke termen heet) kan bijdragen aan een wederzijds begrip. Misschien is het zelfs mogelijk om met een inzicht in die bronnen een hernieuwd en beter verstaan van de rol van het christendom in de samenleving te krijgen.

Die vragen overstijgen in grote mate de reikwijdte van deze thesis. Er is diepgravend en langdurig onderzoek nodig om een gedegen inzicht te krijgen in de theologische achtergronden van het liberalisme. Deze thesis heeft als doel een start te maken met die zoektocht. Op een kleine schaal en slechts als vingeroefening. Door de afbakening blijven vragen liggen, en voor alle hoofdstukken geldt dat er nog veel meer over te zeggen is. Voor nu volgt er echter een afgebakende vraagstelling die hopelijk aanleiding is voor verder onderzoek.

Zo is het liberalisme een brede en veelzijdige set van ideeën. Er zijn vele denkers die al dan niet zelfverklaard als liberaal worden gezien. Een eerste stap is om politiek liberalisme te onderscheiden in het diverse landschap van het liberalisme. In die zoektocht zal blijken dat John Stuart Mill een grote rol speelt in de ontwikkeling van het liberale denken. Zijn boek *On Liberty* wordt daarbij gezien als zijn belangrijkste werk. Mill zal dan ook als uitgangspunt genomen worden in deze eerste verkenning van de theologische achtergronden van het liberalisme. Twee concepten vallen hierbij op en vormen de structuur van het boek *On Liberty*: 'vrijheid' en 'individu.' In het eerste deel van *On Liberty* verkent Mill de vrijheid, vervolgens kijkt hij naar het belang van het individu. Deze twee kernconcepten worden in

---

¹ Wilco Boom, 'VVD oogst irritatie met kritiek op religie in de openbare ruimte,' *NOS*, 29 november 2024, <https://nos.nl/artikel/2546361-vvd-oogst-irritatie-met-kritiek-op-religie-in-de-openbare-ruimte>.

² Maaike van Houten, 'Mark Rutte bidt iedere avond, maar niet voor de VVD: "God moet zich met grotere dingen bezighouden,"' *Trouw*, 12 maart 2021, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/mark-rutte-bidt-iedere-avond-maar-niet-voor-de-vvd-god-moet-zich-met-grotere-dingen-bezighouden~b9aad42a/>.

³ Hanke van den Broek, 'Ekelmans is VVD-raadslid én predikant in opleiding: 'Ik ben ook liberaal in mijn theologische opvattingen,' *Nederlands Dagblad*, 9 maart 2023, <https://www.nd.nl/nieuws/nederland/1166101/gerard-ekelmans-is-vvd-raadslid-en-predikant-in-opleiding-ik-be>.

⁴ Ingrid Weel, 'SGP en CU zijn 'christenpesten' door D66 beu,' *Trouw*, 2 januari 2023, <https://www.trouw.nl/nieuws/sgp-en-cu-zijn-christenpesten-door-d66-beu~b5998782/>.

het vervolg van deze thesis gebruikt om de theologische achtergrond van het liberalisme in eerste aanzet te onderzoeken. Daaruit volgt de hoofdvraag:

Hoe komen aspecten van christelijke interpretaties van de concepten ‘vrijheid’ en ‘individualiteit’, afgeleid uit werk van Maarten Luther en Larry Siedentop, naar voren in John Stuart Mills *On Liberty* en welk inzicht levert dit op over het theologisch gehalte van het politiek liberalisme van John Stuart Mill?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden is eerst een beschrijving nodig van het liberalisme en de plek van John Stuart Mill daarin. De eerste deelvraag is: Wat is het politiek liberalisme en welke plaats heeft John Stuart Mill hierin? Daarna is het nodig een inzicht te krijgen in een christelijk gebruik van de beide concepten. Ook hiervoor is een afbakening nodig. Vrijheid in het Christendom kan immers vele kanten opgaan. Een belangrijk werk over Christelijke vrijheid is een kort geschrift van Maarten Luther. Met dit geschrift, *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, werd Luther tot de ‘apostel van de vrijheid’ gemaakt binnen het Christendom.⁵ Het bijzondere is dat Luther het werk heeft geschreven als verzoeningspoging met de paus.⁶ Het kan dus als oecumenisch worden beschouwd, althans vanuit het perspectief van Luther zelf. Met het vrijheidsbegrip van Luther ligt er een concreet voorbeeld om te vergelijken met Mill. De tweede deelvraag is: Wat is Luthers vrijheidsbegrip in *Von der Freiheit eines Christenmenschen* en in welke mate komen aspecten van deze interpretatie van vrijheid voor in *On Liberty* van John Stuart Mill??

Luther gebruikt een voor zijn tijd eigentijdse manier om vanuit Bijbelse bronnen een begrip van vrijheid te geven. Recent heeft Larry Siedentop in zijn boek *Inventing the Individual* hetzelfde gedaan met het begrip ‘individualiteit.’ Vanuit de Bijbel beredeneert Siedentop dat het concept individu voortkomt uit de brieven van Paulus. Hij schetst een beeld van de wijze waarop het idee van het individu sinds Paulus wortel heeft geschoten in Europa en daarmee aan de basis kwam te staan van het westers liberalisme. Vanuit dat beeld wordt opnieuw een vergelijking gemaakt met hoe Mill omgaat met het concept individualiteit. De derde deelvraag is: Wat zegt Paulus over individualiteit in zijn brieven volgens Larry Siedentop in *Inventing the individual* en in welke mate komen aspecten van deze interpretatie van individualiteit voor in *On Liberty* van John Stuart Mill?

Met de beantwoording van de deelvragen wordt toegewerkt naar het antwoord op de hoofdvraag. Deze thesis houdt de structuur aan van de deelvragen. Per hoofdstuk wordt een deelvraag beantwoord. Ter ondersteuning van een gemaakt punt, of omdat het bijdraagt aan een beter begrip, wordt er soms wat afgeweken van de strikte lijn van beantwoording van de deelvragen. Uiteindelijk zal dat ten gunste komen van een goede beantwoording van de hoofdvraag, die, zoals gezegd, een kleine stap is in een veel grotere probleemstelling. In de conclusie zal dan ook niet alleen stilgestaan worden bij de beantwoording van de hoofdvraag maar ook richting gegeven worden aan verder onderzoek.

Voor de methode wordt voornamelijk gebruik gemaakt van vergelijkende literatuurstudie en een kritische discoursanalyse van de twee concepten ‘vrijheid’ en ‘individu.’ Met discoursanalyse wordt hier bedoeld dat vanuit de auteurs de concepten worden benaderd. Dit gebeurt per concept eerst vanuit theologisch perspectief en vervolgens door toetsing aan het liberale perspectief vanuit de eerder aangehaalde bronnen. Desondanks wordt er ook gebruikgemaakt van andere literatuur om daar waar nodig extra kaders te geven aan de gebruikte concepten. Voor de beantwoording van de eerste vraag is het voornamelijk literatuuronderzoek, waarbij een aantal standaardwerken zoals wetenschappelijke handboeken worden gebruikt. Ook hier zal dit waar nodig aangevuld worden met literatuur uit de bredere traditie van het liberalisme, de politieke wetenschappen of theologie.

---

⁵ Jörg Lauster, “Luther – Apostle of Freedom?” in *Lutherrenaissance: Past and Present*, red. Christine Helmer en Bo Kristian Holm (Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 153.

⁶ Timothy Wengert, “Introduction,” in *The Freedom of a Christian 1520: The Annotated Luther Study Edition*, Maarten Luther (Fortress Press, 2015), 468.

Zoals aan het begin van de inleiding vermeld, is de auteur van dit onderzoek zelf actief voor een liberale politieke partij, de VVD. Deze scriptie is een afronding van de opleiding Master Theologie Gemeentepredikant en maakt dus duidelijk dat in de auteur beide werelden, als daar al zo over gesproken kan worden, samenkomen. Met een eerdere studie bestuurskunde, waar politicologie onderdeel van uitmaakt (en niet andersom), komen in deze thesis ook nog aspecten van deze twee disciplines samen. Dat maakt het een persoonlijk en daarmee kwetsbaar onderzoek. Enerzijds is het kwetsbaar omdat er sprake kan zijn van vooringenomenheid. De auteur zelf combineert het christelijk geloof en de politieke overtuiging, en gelooft dat dat mogelijk is. Het zou kunnen dat er gezocht wordt naar zelfbevestiging (bij gebrek aan een beter woord) of naar het bevechten van de eigen positionaliteit. Door hier transparant over te zijn, duidelijke verslaglegging van de genomen stappen in het onderzoek op te nemen en door het tegenlezen door een theoloog en een politicoloog wordt dit voor zover mogelijk ondervangen. Bewustwording hierover bij de auteur is al een eerste stap en kan zelfs overcompensatie teweegbrengen. Ook dit wordt ondervangen door een navolgbare verslaglegging. Anderzijds is het kwetsbaar omdat daarmee de persoon in de weegschaal wordt gelegd. De uitkomsten kunnen nadelig zijn voor de auteur en zijn positionaliteit. Zeker in het kader van de grotere probleemstelling kan het leiden tot een conclusie dat die twee werelden inderdaad gescheiden zijn en het één niet samengaat met het ander.

2. LIBERALISME

Het liberalisme is een brede filosofische, morele en politieke stroming. Het heeft vele scholen, met haar eigen bronnen, denkers en aanhangers. In politieke zin is het een set van ideeën over rechtvaardigheid, individuele vrijheid, de staat, eigenaarschap over bezit en de economie. In dit hoofdstuk wordt op hoofdlijnen een beeld gegeven van het politiek liberalisme en zijn ontwikkeling. John Stuart Mill wordt eruit gelicht die in de rest van het onderzoek als focus genomen wordt in de behandeling van de onderzoeksvraag. Kort wordt ingegaan op het politiek liberalisme in de Nederlandse context, met een korte vergelijking met het libertarisme om het onderscheid duidelijk te maken.

2.1. POLITIEK LIBERALISME

Liberalisme is geen vastomlijnde ideologie. Er zijn vele denkers in verschillende richtingen die erkend worden als liberaal, maar ver uiteenlopen in hun opvattingen over liberalisme. Bovendien is de scheidingslijn tussen wat politiek en niet-politiek liberalisme is moeilijk te trekken.⁷ Daarbij moet opgemerkt worden dat veel politieke stromingen in democratische landen liberale principes hebben overgenomen en deze principes ook breed gedragen worden in de samenleving.⁸ In de basis is liberalisme afgeleid van het Latijnse woord *liber*, dat 'vrij' betekent. Vrijheid is het hart van het liberalisme en is de gemene deler in alle varianten die er zijn van het liberalisme.⁹ Wat precies vrijheid is, en welke vormen van vrijheid wanneer wenselijk zijn, is binnen het politiek liberalisme tot op de dag van vandaag onderwerp van debat.¹⁰ Omdat het politiek liberalisme zich richt op met name de vraag hoe een samenleving georganiseerd zou moeten worden, is het denken over vrijheid vooral in de context van de rol die de overheid daarin speelt. Als er verschillende conflicterende waarden op het spel staan, zal een liberaal politicus eerst en vooral kiezen voor een zo groot mogelijke vrijheid van het individu om zijn of haar leven naar eigen inzicht in te richten. Daarin onderscheidt het zich van andere politieke stromingen waar vrijheid niet altijd op de eerste plaats staat, of op een andere manier geïnterpreteerd wordt.¹¹ Er zal in het vrije westen geen partij zijn die tegen vrijheid is, maar daarbij staat het individu niet altijd op de eerste plaats. Bij het socialisme staat veel meer gelijkheid centraal, waarbij het legitiem wordt geacht dat de individuele vrijheid mag wijken. In het conservatisme staat eerder de traditie en orde bovenaan dan de vrijheid van het individu. Het communisme wordt wel gezien als het tegenovergestelde van het liberalisme omdat daarin het individu geen vrijheid (vanuit liberaal perspectief) heeft, maar ondergeschikt is aan het collectief van de maatschappij. Uiteraard is in het onderscheid nuance aan te brengen en in de praktijk zal het verschil tussen politieke stromingen minder groot zijn.

Voor liberalen is die vrijheid eerst en vooral gekoppeld aan het individu.¹² John Locke wordt gezien als één van de grondleggers van het liberalisme. In zijn werk *Two Treatises of Government* gaat hij in op de verhouding tussen de staat en het individu. Volgens Locke zijn een aantal natuurlijke rechten verbonden aan het individu, zoals vrijheid. Vrijheid en het debat daarover binnen het liberalisme worden verder uitgewerkt in hoofdstuk 3.1. Het individu is per definitie een zelfstandig,

---

⁷ Alan Ryan, "Liberalism," in *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, red. Robert Goodin, Philip Pettit en Thomas Pogge (Blackwell Publishing, 2007), 360.

⁸ Michael Freedman en Marc Stears, "Liberalism," in *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, red. Michael Freedman, Lyman Tower Sargent en Marc Stears (Oxford University Press, 2013): 388.

⁹ Gerald Gaus, *Political Concepts And Political Theories* (Westfield Press, 2000), 47.

¹⁰ Shane Courtland, "Liberalism," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, laatste wijziging 22 februari 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/liberalism/#PolLib>.

¹¹ Patrick van Schie, *Varianten van Liberalisme: Substromingen, schijnvormen en representanten*. (TeldersStichting, 2021), 10.

¹² Schie, *Varianten van liberalisme*, 11.

autonoom mens, die los wordt gezien van een groep of zelfs welke sociale verbanden dan ook.¹³ Een uitwerking van individu wordt gegeven in hoofdstuk 4.1. Alhoewel het politiek liberalisme, zoals aangegeven, verschillende denkrichtingen kent, zijn het deze twee kenmerken die over het algemeen als dé liberale kernwaarden worden gezien, vaak samengevoegd als 'individuele vrijheid.'

De hedendaagse filosoof John Rawls benadrukt dat in het politiek liberalisme vooral de rechtvaardigheid centraal staat in de verhouding tussen het individu, de vrijheid en de staat.¹⁴ Rechtvaardigheid begint bij gelijkwaardigheid. Gelijkwaardigheid is erop gericht dat ieder mens in gelijke mate in staat wordt gesteld te participeren in de samenleving en dat in gelijke gevallen mensen gelijk behandeld worden.¹⁵ Deze gelijkwaardigheid gaat verder dan alleen gelijkheid voor de wet. Het is erop gericht dat alle mensen een gelijke kans hebben in het leven.¹⁶ Rawls pleit ervoor dat de overheid een zo groot mogelijke mate van onpartijdigheid heeft ten opzichte van belangen die spelen in de samenleving.¹⁷ De overheid heeft als taak om de rechtvaardige samenleving, een samenleving die eerlijk is, te waarborgen. In de rechtvaardige samenleving is er ruimte voor de individuele vrijheid, wordt ieder gelijkwaardig behandeld en is er sprake van een stabiele set aan regels die in een goed georganiseerd systeem samenhangen. Het ideaal hiervan is een constitutionele democratie, dat wil zeggen een democratisch politiek systeem geregeld in een grondwet of een samengestelde constitutie.¹⁸

De kernconcepten komen voort uit het bredere liberalisme. Hieruit vloeien meer concepten voort zoals eigenaarschap, de rol van onderwijs, ideeën over de economie en nog heel veel meer. Hieronder volgt een korte historie van het (politiek) liberalisme om een inzicht te krijgen in hoe het boek van Larry Siedentop *Inventing the Individual* geplaatst kan worden in een bredere discussie over de start, opkomst of ontwikkeling van het liberalisme. De bredere stroming en politieke uitingen hiervan lopen in onderstaand overzicht door elkaar, vooral omdat deze in de geschiedenis niet zo duidelijk te onderscheiden zijn.

De eerste politieke stroming die 'liberaal' als eigen zelfstandige benaming ging gebruiken was een Spaanse beweging in 1810 die zich daarmee wilde onderscheiden van de absolutistische en despotische stromingen in het politieke landschap. Al snel nam een Franse beweging de term over om dat verder te verbreden naar een politiek die de inzichten en verworvenheden van de Verlichting omarmde en inzette.¹⁹ Een van die inzichten is het toekennen van een grotere waarde aan de menselijke rede. In het veranderde politieke landschap van Europa in de achttiende eeuw zochten filosofen naar een manier om de macht van de soeverein en de kerk in te perken. De oplossing werd gevonden in de rede. Door systematische doordinking van een in de natuur aanwezige wetmatigheid, kan op grond van rationele argumentatie de werkelijkheid beschreven worden. De rede is, kort samengevat, het menselijke denkvermogen om de werkelijkheid te begrijpen.²⁰ Het toekennen van een grotere waarde aan de rede bevorderde de aandacht voor wetenschappelijke inzichten en gaf vleugels aan een intellectuele revolutie in Europa en de Verenigde Staten.²¹

2.2. HET BREDE LIBERALISME EN HAAR ONTWIKKELING

De grote bloei van het liberalisme vindt plaats in de negentiende eeuw. Maar al ruim voor die tijd is het gedachtegoed dat als liberaal te boek zal komen te staan in ontwikkeling. Alhoewel er verschillende

---

¹³ C.B. MacPherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke* (Oxford University Press, 1979), 263.

¹⁴ John Rawls, *Political Liberalism: Expanded Edition* (Columbia University Press, 1995), 46.

¹⁵ Rawls, *Political Liberalism*, 55.

¹⁶ Andrew Williams, "Liberty, Equality, and Property," in *The Oxford Handbook of Political Sciences*, red. John Dryzek, Bonnie Honig en Anne Phillips (Oxford University Press, 2006), 489.

¹⁷ Rawls, *Political Liberalism*, 59.

¹⁸ Rawls, *Political Liberalism*, 68.

¹⁹ Freedman en Stears, "Liberalism," 389.

²⁰ John McClelland, *A History of Western Political Thought* (Routledge, 1996), 296.

²¹ McClelland, *Political Thought*, 298.

pogingen zijn gedaan het startpunt van het liberalisme te bepalen, is dat erg discutabel. De publicatie van *Two Treatises of Government* van John Locke wordt genoemd als mogelijke start.²² Wanneer dit werk precies gepubliceerd is, is zelfs niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk is dat ergens rond 1679-80.²³ Veel van zijn gedachtengoed is deel geworden van het liberalisme, zoals de rechten rondom bezit, de vrijheid om daar zelf over te beschikken of afstand van te doen, de regels rond het rechtmatig heffen van belastingen, of het principe van tolerantie voor en vrijheid van denken.²⁴ Locke beschreef dat de wet nooit mag straffen op basis van wat iemand denkt, maar alleen op diens daden, of de concrete intentie iets te doen of het idee dat de mens een rationeel wezen is, die behalve een moreel gevoel ook rationele afwegingen kan maken ten opzichte van de omgeving. Daaronder valt dat men zich bewust is wat voor consequenties het eigen gedrag heeft, hoe zich dat verhoudt tot anderen en wat in die dynamiek gewenst is om te doen. Het gaat hier om het begrijpen van de eigen rechten, de plichten die daarbij horen en ook de rechten en plichten van anderen.²⁵

Een ander mogelijk startpunt dat wordt genoemd is het jaar 1789. Twee concrete gebeurtenissen zouden het begin zijn geweest van de liberale beweging. De eerste is de Franse Revolutie. De tweede is het in werking treden van de Constitutie van de Verenigde Staten van Amerika.²⁶ Met de inzichten van de Verlichting werd een, wat nu genoemd wordt, liberale staat gesticht, met vrijheden die verbonden worden aan het individu en de mogelijkheid om zelf het beste van het leven te maken. Deze inzichten zijn echter ook weer afkomstig van eerdere bronnen. De Constitutie en de daaraan voorafgaande *Declaration of Independence* vertonen grote gelijkenissen met het *Plakkaat van Verlatinghe* (1581) en hoe de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden georganiseerd was.²⁷ Een derde vaak genoemd startpunt is de publicatie van *On Liberty* van John Stuart Mill in 1859. Gezien het eerdere gebruik van de term en de ontwikkeling die het liberale denken in de negentiende eeuw doormaakt, is dat een vrij late datering. Maar zeker is dat het een hoogtepunt is in de ontwikkeling van het liberale denken. Mill wordt dan ook de grootste denker van de negentiende eeuw genoemd.²⁸

Zeker is dat liberalisme uit verschillende scholen bestaat. Een gedeelde basis is het principe dat alle mensen in theorie vrij en autonoom zijn, waarbij individuele rechten beschermd dienen te worden, er sociale gelijkwaardigheid is en de staat begrensd is in haar inmenging in de levens van mensen.²⁹ Hoe dit uitgewerkt wordt, verschilt per school binnen het liberalisme. Een totaaloverzicht van de diverse scholen met al haar nuances is een exercitie die vraagt om een eigenstandige onderzoek. Voor een verkenning worden drie dominante scholen uitgelicht.

2.2.1. Klassiek Liberalisme

De oudste vorm van het liberalisme wordt klassiek liberalisme genoemd. Hierbij ligt de focus vooral op de vrijheid ten opzichte van de staat. Een kleine staat bemoeit zich niet met de individuele inwoners en onthoudt zich van al te veel regels. Zo is er vrijheid voor het individu om naar eigen inzicht het leven in te richten. Deze vorm van liberalisme wordt vaak met de economie in verband gebracht, ook waar een kleine overheid zo min mogelijk intervenueert in de markt. De economie richt zich naar een balans in vraag en aanbod. Een bekende en vaak met deze school geassocieerde filosoof is Adam Smith die in zijn beroemde *The Wealth of Nations* schrijft over 'de onzichtbare hand'. De staat is hierin enkel actief

---

²² McClelland, *Political Thought*, 428.

²³ McClelland, *Political Thought*, 230.

²⁴ McClelland, *Political Thought*, 242.

²⁵ McClelland, *Political Thought*, 243.

²⁶ McClelland, *Political Thought*, 428.

²⁷ David William Voorhees, "New Netherland's Legacy: Political Legacy," New Netherlands Institute, geraadpleegd op 21 december 2024, <https://www.newnetherlandsinstitute.org/history-and-heritage/digital-exhibitions/new-netherland-legacy>

²⁸ Mark Philip and Frederick Rosen, "Introduction," in *On Liberty, Utilitarianism and Other Essays*, John Stuart Mill (Oxford University Press, 2015), ix.

²⁹ Freedman en Stears, "Liberalism," 389.

als marktmeester die regelt dat er bepaalde basisregels zijn en bedrijven de vrije markt niet verstoren door bijvoorbeeld een monopoliepositie.³⁰

2.2.2. Sociaal Liberalisme

Bij sociaal liberalisme gaat veel aandacht uit naar de zelfontplooiing van het individu. Alhoewel ook deze school uitgaat van het fundamentele belang van keuzevrijheid, heeft het individu hier ook de verantwoordelijkheid om zichzelf te ontwikkelen en anderen daarin te helpen.³¹ Hierbij is een belangrijke rol weggelegd voor de gemeenschap die stimulerend werkt voor de zelfontplooiing. Het individu kan niet zonder de gemeenschap, en er vindt een voortdurende uitwisseling plaats tussen individuen binnen de gemeenschap. De overheid heeft daarom als taak om zelfontplooiing te faciliteren en de sociale netwerken te verstevigen.³² De nadruk op de onderlinge verbondenheid tussen individuen is als één van de eerste beschreven voor Thomas Hill Green.³³ De verbondenheid van het individu met diens omgeving werd door José Ortega y Gasset 'co-existentie' genoemd. Een individu kan niet bestaan zonder de omgeving en draagt daar dus ook verantwoordelijkheid voor.³⁴

2.2.3. Ontplooiingsliberalisme

Deze school kan gezien worden als een variant op het sociaal liberalisme maar onderscheidt zich op een essentieel punt. De ontwikkeling van het individu is hierin geen uitwisseling en verantwoordelijkheid, maar een doel in zichzelf. Die ontwikkeling hoeft dus niets anders dan alleen het welzijn van het individu voor ogen te hebben. De omgeving kan juist gezien worden als een bedreiging voor een goede ontwikkeling van het individu.³⁵ Volgens de Duitse liberaal Wilhelm von Humboldt is het doel van de mens tot zelfontplooiing te komen, ongehinderd door staatsmacht en onder eigen verantwoordelijkheid.³⁶

Dit zijn volgens een hedendaagse indeling de drie voornaamste hoofdscholen binnen het liberalisme.³⁷ Hier bestaan varianten op die net op andere elementen de focus leggen. Wat altijd centraal staat, is de vrijheid, in het bijzonder die van het individu. Dat gaat bij liberalen heel ver. Slechts wanneer de vrijheid van de één ten koste gaat van de vrijheid van de ander, wordt deze beschermd.³⁸

Uiteraard vindt er uitwisseling tussen deze drie scholen plaats en zijn er binnen deze hoofdcategoryën ook weer substromingen. Het bijzondere aan het liberalisme is dat de ideeën en idealen niet alleen terug te vinden zijn in de politieke stroming die zichzelf als zodanig identificeert. In bijna alle democratische rechtstaten zijn in de volle breedte van de politiek liberale principes terug te vinden. De 'rule of law' en individuele vrijheid zijn verworvenheden die toegeschreven kunnen worden aan het liberalisme maar inmiddels de bakermat vormen voor 'het vrije westen'.³⁹

2.3. JOHN STUART MILL

Zoals hierboven beschreven, neemt John Stuart Mill (1806-1873) een bijzondere plaats binnen het liberale landschap in. Zijn werk *On Liberty* wordt als zijn belangrijkste werk gezien en binnen het liberalisme beschouwd als één van de belangrijkste werken.⁴⁰ Mill groeide op met een beroemde vader die groot pleitbezorger was van het utilitarisme. Kort samengevat is dit het idee dat de mensheid op

---

³⁰ Schie, *Varianten van liberalisme*, 14.

³¹ Schie, *Varianten van liberalisme*, 19.

³² Schie, *Varianten van liberalisme*, 20.

³³ Schie, *Varianten van liberalisme*, 21.

³⁴ Schie, *Varianten van liberalisme*, 22.

³⁵ Schie, *Varianten van liberalisme*, 23.

³⁶ Schie, *Varianten van liberalisme*, 25.

³⁷ Schie, *Varianten van liberalisme*, 9.

³⁸ Schie, *Varianten van liberalisme*, 10.

³⁹ Freedon en Stears, "Liberalism," 388.

⁴⁰ McClelland, *Political Thought*, 451.

zoek gaat naar een zo groot mogelijk geluk voor ieder. Geluk is dan het hoogst mogelijke plezier en de afwezigheid van pijn. Mill ging eerst mee in dit denken, maar kwam uiteindelijk tot de conclusie dat het utilitarisme belangrijke vragen liet liggen. Zo vond hij dat er een onderscheid gemaakt moest worden tussen verschillende vormen van geluk. In plaats van enkel te kijken naar de kwantiteit van geluk, vond Mill dat ook de kwaliteit van het geluk moest worden meegewogen.⁴¹ Zo bedacht hij dat er hogere en lagere vormen van geluk waren die een morele toets moesten kunnen doorstaan. Veel van deze hogere vormen van plezier konden echter moeilijk uitgedrukt worden in mate van geluk.⁴² Voorbeelden daarvan zijn de waarde van vrijheid, rechtvaardigheid en autonomie. Bovendien vond hij dat er, ondanks dat utilitarisme voorstaat dat voor alle mensen het grootst mogelijk geluk moet worden nagestreefd, er te weinig aandacht was voor het collectieve karakter van geluk. Zo zou het voor een meerderheid mogelijk zijn om in een rationele afweging van geluk te concluderen dat een minderheid beperkingen opgelegd moet worden. Dat vond Mill ingaan tegen de waarde van het individu. Zo ontwikkelde hij een eigen denken dat hij uiteenzette in een groot aantal boeken, essays en verdere geschriften. Hij verzette zich onder andere tegen de behandeling van inwoners van de koloniën van het Britse Rijk, tegen slavernij in het algemeen, en hij steunde de strijd voor de zelfstandigheid van vrouwen inclusief kiesrecht. In drie essays besteedde Mill ook aandacht aan religie. Alhoewel hij de morele waarde van religie onderkent en deze ook op momenten in de geschiedenis nuttig acht, problematiseert hij religie. Hij geeft er zelf blijk van geen geloof in een almachtige goede god te hebben gezien het leed en aanwezigheid van het kwaad in de wereld.⁴³ Hij vindt dan ook dat de natuur niet als een goed gegeven beschouwd moet worden, maar dat de mens de taak heeft de natuur te verbeteren en wel goed te maken.⁴⁴ Als alternatief reikt hij een religie van de mensheid aan.⁴⁵ Mill wil dus niet af van spiritualiteit maar vindt dat deze gevonden moet worden in menselijke waarden en een menselijk ideaal. Als belangrijkste argument tegen bestaande religie noemt hij de dogma's en de traditie. Deze miskennen het eigen denkvermogen van de mens, werken onderdrukkend en doden de geestelijke vrijheid.

Er bestaan meerdere opvattingen over de mate waarin Mill een gelovig mens was. Zelf zei hij daarover dat door zijn spreken over Christus, hij een christen genoemd kon worden. Hij ging regelmatig naar de kerk en werd omringd door gelovige mensen, inclusief zijn beste vriend aan het einde van zijn leven. In een recente poging meer duidelijkheid te scheppen over het geloof van Mill beschrijft Timothy Larsen de spirituele biografie van John Stuart Mill.⁴⁶ Specifiek over *On Liberty* schrijft Larsen dat sommigen hebben beweerd dat Mills boek geschreven is als een protest tegen christelijke oppressie.⁴⁷ In zijn boek neemt Mill inderdaad vaak voorbeelden van religieuze praktijken.⁴⁸ In plaats van christenen hun ongelijk te bewijzen, lijkt hij echter met zijn voorbeelden christenen erop te willen wijzen dat hun geloof aanvullingen behoeft en dat niemand de complete waarheid bezit.⁴⁹ Uiteindelijk schreef Mill zelf een reactie op *On Liberty* om te verdedigen dat zijn boek verenigbaar is met een geloof in God.⁵⁰ Larsen merkt verder op dat Mill in zijn leven veel op had met het Religieus Genootschap der Vrienden

---

⁴¹ John Stuart Mill, "Utilitarianism," in *On Liberty, Utilitarianism and Other Essays* (Oxford University Press, 2015), 122.

⁴² Brenda Almond, "Mill," in *Filosofie*, red. David Papineau (Librero, 2011), 139.

⁴³ John Stuart Mill, "Theism," in *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume X: Essays on Ethics, Religion, and Society* (University of Toronto Press, 2016), 483.

⁴⁴ John Stuart Mill, "Nature," in *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume X: Essays on Ethics, Religion, and Society* (University of Toronto Press, 2016), 380.

⁴⁵ John Stuart Mill, "Utility of Religion," in *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume X: Essays on Ethics, Religion, and Society* (University of Toronto Press, 2016), 422.

⁴⁶ Timothy Larsen, "A surprisingly religious John Stuart Mill," OUPBlog, Oxford University Press, laatste wijziging 7 december 2018, <https://blog.oup.com/2018/12/surprisingly-religious-john-stuart-mill/>.

⁴⁷ Timothy Larsen, *John Stuart Mill: A Secular Life* (Oxford University Press, 2018), 132.

⁴⁸ Larsen, *Mill*, 138.

⁴⁹ Larsen, *Mill*, 139.

⁵⁰ Larsen, *Mill*, 140.

(Quakers)⁵¹ en dat veel van de theologie van de Quakers overeenkwam met het denken van Mill zelf.⁵² Spiritualiteit en religie werden door Mill positief beoordeeld. Hij had dus ook zeker niet als doel religie om ver te werpen, maar die aan te vullen.⁵³

In zijn boek *Mill on God* doet Alan Sell een poging om Mills religieuze gedachten te ordenen. Hij komt tot de conclusie dat in bijna alle werken van Mill religie een rol speelt en dat daarmee duidelijk wordt dat het voor Mill een belangrijk onderwerp was.⁵⁴ Sell ziet een ontwikkeling in het denken van Mill. In zijn jonge jaren speculeerde Mill over een wereld zonder religie en theologen, maar op latere leeftijd erkende hij de morele kracht van religie. Hij hoopte uiteindelijk, ondanks zijn rationalisme, op een leven na de dood.⁵⁵ Zijn idee van een 'Religie van de Mensheid' moet volgens Sell vooral gelezen worden als een denkoefening, een religie voor op de studeerkamer om te gebruiken als argument, in plaats van als een daadwerkelijk na te streven vervanging van oude religies.⁵⁶ Dat Mill het naliet om ondanks zijn weerstand tegen dogma's en zijn denken over een vervangende religie van de mensheid heel veel moeite te steken in het weerleggen van die religieuze dogma's, wordt dan ook vaak gezien als aanwijzing dat Mill niet theologisch onderlegd was. Zijn vele verwijzingen naar het geloof, zijn essays over religie en zijn persoonlijke leven tonen echter aan dat Mill heel veel met theologie bezig was.⁵⁷ Sell zegt dat het zeker is dat Mill geen christen was in de klassieke zin, maar dat Mill op zijn eigen manier een religieus persoon was, achtervolgd door een God die aan hem bleef trekken. Tot aan het punt dat Mill zelf geloofde in een hiernamaals.⁵⁸

Larsen en Sell kijken niet geheel af. Beiden zeggen dat het lastig is een beeld te geven van het geloofsleven van Mill. Larsen neigt ernaar dat Mill meer met (de praktijk van) het christelijk geloof had dan Sell concludeert. Vanuit zijn eigen schrijven in de drie essays over religie en in *On Liberty* blijkt dat hij vooral iets tegen de dogma's van religie had. In de volgende hoofdstukken wordt vanuit de thematiek van *On Liberty* verdere inkleuring gegeven aan het belang dat Mill hecht aan vrijheid van denken en spreken, welke waarde dat heeft voor het individu.

2.4. DE NEDERLANDSE CONTEXT

In de Nederlandse politiek is er sinds 1885 een liberale partij actief. In dat jaar werd de Liberale Unie (LU) opgericht om de destijds losse liberale politici te verenigen.⁵⁹ Er was al langer een liberale beweging in Nederland. Sinds 1820, niet lang na de eerdergenoemde Spaanse politieke groepering, begonnen Nederlandse politici zichzelf liberaal te noemen.⁶⁰ Staatsman Johan Rudolf Thorbecke wordt gezien als liberaal, mede vanwege zijn ontwerp voor de grote grondwetswijziging van 1848 die van Nederland definitief een parlementaire constitutionele democratie maakte.⁶¹ Niet veel later werd ook voor de Nederlandse liberalen het boek *On Liberty* van John Stuart Mill een belangrijk en veelgelezen werk.⁶² Begin twintigste eeuw begint zich een duidelijk verschil af te tekenen in de liberale stromingen in Nederland, waarbij die zich vooral onderscheidden in de mate waarin ze een rol zagen weggelegd voor de overheid.⁶³ Uiteindelijk fuseerden de rechtsopvolgers van de LU en andere zichzelf als liberaal

---

⁵¹ Larsen, *Mill*, 144.

⁵² Larsen, *Mill*, 143.

⁵³ Larsen, *Mill*, 197.

⁵⁴ Alan Sell, *Mill on God: The Pervasiveness and Elusiveness of Mill's Religious Thought* (Ashgate, 2004), 173.

⁵⁵ Sell, *Mill on God*, 174.

⁵⁶ Sell, *Mill on God*, 175.

⁵⁷ Sell, *Mill on God*, 177.

⁵⁸ Sell, *Mill on God*, 178.

⁵⁹ "Liberale Unie," Parlement.com, Parlementair Documentatie Centrum, geraadpleegd op 21 december 2024, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtj/partij/liberale_unie.

⁶⁰ Edwin van de Haar, "A History of Classical Liberalism in The Netherlands," *Econ Journal Watch* 20, nr. 2 (2023): 387.

⁶¹ Haar, "Liberalism in The Netherlands," 385.

⁶² Haar, "Liberalism in The Netherlands," 387.

⁶³ Haar, "Liberalism in The Netherlands," 389.

profilerende partijen in 1948 tot de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD).⁶⁴ Sindsdien is dit de grootse liberale partij van Nederland.⁶⁵ In 2005 werden voor het laatst de grondbeginselen vastgesteld door de algemene ledenvergadering van deze partij. Het liberale gedachtengoed van de partij staat in het beginselprogramma verankerd met als eerste zin: “De VVD is een liberale partij. Zij beschouwt de individuele vrijheid, zowel in geestelijk als in materieel opzicht, als het hoogste goed.”⁶⁶ De kernwaarden zoals verwoord in 2.1. van dit onderzoek komen hier duidelijk in terug. Tot op de dag van vandaag wordt door het wetenschappelijk bureau van de partij expliciet vermeld dat John Stuart Mill door hen als één van de belangrijkste liberale filosofen wordt beschouwd.⁶⁷

In 1966 wordt door onder andere oud-leden van de VVD een nieuwe liberale politieke partij opgericht, Democraten '66 (D66). Het doel van de partij was op dat moment om een verdere democratisering in Nederland en bestuurlijke vernieuwing door te voeren.⁶⁸ D66 heeft vanaf de start een hoog opgeleide, niet-religieuze doelgroep en vindt vooral aanhang in de grote steden.⁶⁹ Als gevolg van de oprichting is er een steeds groter wordende verschuiving in het electoraat waarneembaar bij verkiezingen in Nederland. Tot die tijd, en een periode erna, kenmerkten de Nederlandse politiek en het sociale leven zich door de verzuiling. De samenleving was ingedeeld in van elkaar gescheiden zuilen die ieder onder andere hun eigen verenigingen, kranten en politieke partijen hadden. Voorbeelden hiervan zijn de rooms-katholieke, protestantse, socialistische en liberale zuil. Met de komst van D66 werd de ontzuiling in gang gezet en werd steeds breder gebruikgemaakt van de individuele keuzevrijheid. In de uitgangspunten van D66, vastgesteld in 2002, staat te lezen: “D66 stelt de mens centraal: vrij, betrokken, gelijkwaardig en mondig. Wij streven naar een democratische, duurzame en open samenleving, waarin individuele vrijheid even vanzelfsprekend is als sociale cohesie” en even verderop “D66 wil mensen blijvend in staat stellen hun eigen keuzes te maken. Dat is ons democratisch perspectief, dat noemen wij sociaal-liberaal.”⁷⁰ D66 kiest zelf duidelijk voor een sociaalliberaal profiel waarin eveneens individuele vrijheid nadrukkelijk in de uitgangspunten is opgenomen.

Vermeldenswaardig is de Libertaire Partij (LP). Deze is opgericht in 1993 met toen als naam Libertaristische Partij. De LP heeft nooit zetels behaald bij verkiezingen. Desondanks doen ze sinds 1994 aan bijna alle Tweede Kamerverkiezingen mee.⁷¹ Het libertaire gedachtengoed bouwt voort op het klassiek-liberalisme, maar streeft nog meer naar een minimalistische rol van de overheid waaraan het individu op een vrijwillige basis deelneemt.⁷² Veel van wat binnen het liberalisme als overheidstaken wordt gezien, kan volgens libertariërs ook door particulieren worden opgepakt.⁷³ Robert Nozick zegt daarover in zijn boek *Anarchy, State, and Utopia* dat de enige rechtmatige taak van een overheid ('minimal state') is dat het de inwoners beschermt tegen geweld: “The minimal state is

---

⁶⁴ “Liberale Staatspartij ‘De Vrijheidsbond’ (LSP),” Parlement.com, Parlementair Documentatie Centrum, geraadpleegd op 21 december 2024,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtg/partij/liberale_staatspartij_de_vrijheidsbond.

⁶⁵ “Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD),” Parlement.com, Parlementair Documentatie Centrum, geraadpleegd op 21 december 2024,

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxy/partij/volkspartij_voor_vrijheid_en_democratie.

⁶⁶ “Beginselverklaring,” VVD, laatst gewijzigd op 15 november 2008, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9992/13/VVD%20Beginselverklaring%202008.pdf>

⁶⁷ “John Stuart Mill,” TeldersStichting, geraadpleegd op 10 januari 2025, <https://www.teldersstichting.nl/liberalen/john-stuart-mill>.

⁶⁸ “Democraten 66 (D66),” Parlement.com, Parlementair Documentatie Centrum, geraadpleegd op 21 december 2024, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtj/partij/liberale_unie.

⁶⁹ Haar, “Liberalism in The Netherlands,” 391.

⁷⁰ “De uitgangspunten van Democraten 66,” D66, laatst gewijzigd op 25 maart 2000, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9878/1/Uitgangspunten%20van%20Democraten%2066%20-%202000.pdf>.

⁷¹ “Onze Geschiedenis,” Libertaire Partij, geraadpleegd op 14 december 2024, <https://stemlp.nl/dit-is-de-lp/geschiedenis/>.

⁷² Marcel Wissenburg, “The Concept of Nature in Libertarianism,” in *Ethics, Policy & Environment* 22, nr. 3 (2019): 288. <https://doi.org/10.1080/21550085.2019.1652313>.

⁷³ Schie, *Variante van Liberalisme*, 29.

the most extensive state that can be justified. Any state more extensive violates people's rights."⁷⁴ Individuele vrijheid is bij het libertarisme maximaal en wordt slechts begrensd daar waar de vrijheid van anderen geweld wordt aangedaan.⁷⁵ Dit principe noemt John Stuart Mill in *On Liberty*: "(...) [E]n dat de enige reden waarom men rechtmatig macht kan uitoefenen over enig lid van een beschaafde samenleving, tegen zijn zin, de zorg is dat anderen geen schade wordt toegebracht."⁷⁶ De overlap van -maar zeker niet gelijkstelling tussen- het liberalisme en libertarisme wordt door de LP bekrachtigd door zichzelf te beschrijven als een partij die consequent sociaal en economische liberale principes aanhangt.⁷⁷ In de beginselverklaring van de LP is de openingszin: "Wij, de leden van de Libertaire Partij, in vrijheid verenigd, verklaren hierbij onze onwrikbare overtuiging dat alle mensen een geboorterecht genieten om in vrijheid te leven."⁷⁸ Door de overlap tussen liberalisme en libertarisme, en de verscheidenheid in de eerste, lopen deze termen in de praktijk door elkaar. In met name de Verenigde Staten van Amerika wordt de term 'liberalisme' door historische ontwikkelingen vooral geassocieerd met sociaalliberalisme aan de linkerkant van het politieke spectrum. Het klassiek-liberaal gedachtegoed, dat in Europa wel onder het liberalisme wordt verstaan, wordt derhalve vaak libertarisch genoemd.⁷⁹ Met name binnen de *Republican Party* is het klassiek-liberalisme zichtbaar aanwezig. Er is echter ook een *Libertarian Party* in de Verenigde Staten die het Libertarisme aanhangt zoals dat ook in Europa bekend is.⁸⁰

De genoemde voorbeelden van partijen in de Nederlandse context, met een korte vergelijking met de Verenigde Staten via het libertarisme, wordt duidelijk dat de ideeën van John Stuart Mill tot op de dag van vandaag doorwerken in de liberale politiek in Nederland. De VVD, D66 en LP stellen vrijheid en het individu als basisprincipes en uitgangspunten voor hun partijen. De eerste twee partijen hebben al vele decennia een invloed op het openbaar bestuur in Nederland, door vertegenwoordiging in het parlement en regeringsdeelname.⁸¹ De wijze waarop de VVD en D66 uiting geven aan hun liberale beginselen werkt daarmee door in de samenleving. Het gedachtegoed van John Stuart Mill is dus nog steeds actueel voor de Nederlandse politiek en het publieke domein.

---

⁷⁴ Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia* (Blackwell Publishers, 2001), 149.

⁷⁵ Wissenburg, "Libertarianism," 288.

⁷⁶ John Stuart Mill, *Over Vrijheid*, vert. W.E. Krul (Boom, 2010), 45.

⁷⁷ "Introductie," Libertaire Partij, geraadpleegd op 14 december 2024, <https://stemlp.nl/introductie/>.

⁷⁸ "Beginselverklaring," Libertaire Partij, geraadpleegd op 14 december 2024, <https://stemlp.nl/dit-is-de-lp/beginselverklaring/>

⁷⁹ Schie, *Varianten van Liberalisme*, 27.

⁸⁰ Schie, *Varianten van Liberalisme*, 27.

⁸¹ Haar, "Liberalism in The Netherlands," 393.

3. VRIJHEID

In het vorige hoofdstuk is een beeld gegeven van het liberalisme. Met name van politiek liberalisme, liberalisme in brede zin en toegepast binnen de theologie. Hiermee is een beeld gegeven van wat (politek) liberalisme is en welke plaats John Stuart Mill daarin neemt. Er dienen zich twee kernconcepten aan vanuit de beschrijving en de indeling van het boek *On Liberty* van Mill, waarvan duidelijk is geworden dat het in het brede liberalisme een belangrijk werk is: vrijheid van/en het individu. Voor dit onderzoek brengt ons dat bij de vraag hoe deze concepten in het christendom gebruikt worden, en of dat overeenkomt met het gebruik ervan bij John Stuart Mill. Het boek *On Liberty* volgend wordt gestart met vrijheid. Het woord liberalisme is zelf van vrijheid afgeleid. In dit hoofdstuk wordt eerst een typologie van vrijheid gegeven, het concept wordt vervolgens benaderd vanuit de theologie, en dan specifiek hoe Maarten Luther het begrip toepast in zijn belangrijke werk *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, nadat er introductie over Luther is gegeven. Daarna wordt dit vergeleken met de manier hoe John Stuart Mill dit concept gebruikt in zijn *On Liberty*.

3.1. BENADERINGEN VAN VRIJHEID

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt gewerkt met de concepties van vrijheid volgens Maarten Luther en John Stuart Mill. Het concept vrijheid is op zeer verschillende manieren te benaderen. Hieronder volgt geen conceptuele analyse van vrijheid, maar een korte impressie van de verschillende manieren waarop over vrijheid kan worden gesproken. Een volledig overzicht van vrijheid en de vormen daarvan vragen om een diepere studie. Riccardo Baldissone geeft in *Farewell to Freedom* een historisch overzicht van de percepties op vrijheid. Hij citeert aartsbisschop Eusthatius uit de twaalfde eeuw die opmerkt: “[Corfu] is free: shit wherever you want.”⁸² Volgens Baldissone is deze interpretatie het type vrijheid dat een deel van het hedendaags liberalisme propageert.⁸³ Het is een simpele voorstelling van het huidige debat binnen het politiek liberalisme over het vrijheidsbegrip in positieve of negatieve zin.⁸⁴ Het onderscheid tussen deze twee concepten van vrijheid komt van Isaiah Berlin, die hij beschrijft als een interpretatie van hoe vrijheid politiek-historisch is begrepen.⁸⁵ Negatieve vrijheid is de afwezigheid van obstakels, dwang of bemoeienis van buitenaf: *liberty from*.⁸⁶ Vrijheid is dan de ruimte die het individu krijgt om het leven naar eigen inzicht in te richten binnen diens eigen mogelijkheden. De overheid heeft in dat geval als taak de vrijheid tussen mensen onderling te waarborgen en zelf niet te veel inbreuk te maken op die vrijheid. Positieve vrijheid is het autonoom kunnen handelen van een individu: *liberty to*.⁸⁷ De afwezigheid van obstakels buiten het individu zelf is dan niet genoeg. Het individu moet in staat zijn zelf weloverwogen keuzes te maken zonder dwang van buiten óf binnen. Een verslaving is bijvoorbeeld geen obstakel in de negatieve vorm van vrijheid, maar beperkt het autonoom handelen bij positieve vrijheid. In dat geval is het de taak van de overheid om het individu toe te rusten om autonoom en onafhankelijk tot het inzicht te komen hoe het leven in te richten.⁸⁸ Berlin blijft zelf niet neutraal in het debat tussen negatieve en positieve vrijheid en waardeert de eerste hoger dan de laatste. Vanuit zijn historische analyse merkt hij op dat aanhangers van een positief

---

⁸² Riccardo Baldissone, *Farewell to Freedom: A Western Genealogy of Liberty* (University of Westminster Press, 2018), 119.

⁸³ Baldissone, *Farewell to Freedom*, 120. Het boek is bijzonder lezenswaardig en geeft een ruim overzicht van het historisch denken over vrijheid. Hij weigert zelf een definitie te geven van vrijheid (xvi).

⁸⁴ Shane Courtland, “Liberalism,” *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, laatste wijziging 22 februari 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/liberalism/#PolLib>

⁸⁵ Chandran Kukathas, “Liberty,” in *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, red. Robert Goodin, Philip Pettit en Thomas Pogge (Blackwell Publishing, 2007), 685.

⁸⁶ Isaiah Berlin, *Four Essays On Liberty* (Oxford University Press, 1971), 127.

⁸⁷ Berlin, *Liberty*, 131.

⁸⁸ Ian Carter, “Positive and Negative Liberty,” *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, laatste wijziging 19 november 2021, <https://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative/>

vrijheidsideaal vaak uitgaan van meesterschap over zichzelf.⁸⁹ Om op die manier over ‘het zelf’ te kunnen praten, moet er een scheiding zijn tussen een hoger en lager zelf. Het hogere zelf, of het autonome zelf, is dan meester over het lagere, meer natuurlijke zelf. Volgens Berlin heeft deze manier van denken het gevaar in zich dat een collectief gaat bepalen wat als ‘hoger’ moet worden gekwalificeerd.⁹⁰ Dit collectief beperkt vervolgens de vrijheid van het individu.⁹¹ In het onderscheid tussen een hoger en lager zelf resoneert het denken van Mill over hogere en lagere plezieren zoals beschreven in zijn *Utilitarianism*.⁹²

Gerald MacCallum gaat rechtstreeks in tegen Berlin als hij zegt dat er niet twee concepten zijn van vrijheid, maar twee en zelfs meer concepties. Er is volgens MacCallum maar één vrijheid dit zich in een driehoeksverhouding laat verstaan: een actor (x) is vrij van obstakel (y) om doel (z) te doen of zijn.⁹³ Over alle drie de onderdelen kan discussie worden gevoerd over de mate van vrijheid die daaraan gegeven wordt. Vrijheid kan breder worden opgevat dan het individu alleen, omdat x ook een familie, een bedrijf of een religieuze instelling kan zijn.

Adam Swift bouwt voort op de gedachten van Berlin en MacCallum en specificeert vrijheid in drie onderscheiden. Het eerste onderscheid is tussen effectieve en formele vrijheid. Het verschil hiertussen is de daadwerkelijke mogelijkheid om op een bepaalde manier te handelen en de ruimte die er is om te handelen. Formele vrijheid is de vrijheid die een individu heeft om iets te willen. Dit is onvervreemdbaar en geldt altijd. Iemand zonder benen kan het willen om een stuk te lopen. Effectieve vrijheid is vervolgens de mogelijkheid dat willen in de praktijk te brengen. Iemand zonder benen heeft de formele vrijheid te willen lopen, maar niet de effectieve vrijheid om te lopen.⁹⁴ Voor politiek liberalisme is het de ruimte die de overheid geeft om zoveel mogelijk formele vrijheid effectief te laten zijn. Het is dan afhankelijk van de school (zie paragraaf 2.3) en in welke mate men vindt dat ook de positieve vrijheid bevorderd moet worden door de overheid, in hoeverre die vrijheid effectief gemaakt kan worden.⁹⁵

Het tweede onderscheid dat Swift maakt is tussen ‘vrijheid als autonomie’ en ‘vrijheid als doen wat je wilt.’ Vrijheid als autonomie verschilt in nuance met de autonomie waarvoor Berlin waarschuwde. Bij Swift gaat autonomie specifiek over het meesterschap over het eigen denken en doen.⁹⁶ Het is volledig intern gerichte vrijheid die gaat over het ontdekken van de onvrijheden in het eigen denken en doen.⁹⁷

Het derde onderscheid in vrijheid volgens Swift is de ‘vrijheid als politieke participatie’ en ‘vrijheid die begint waar de politiek eindigt.’ In dit onderscheid gaat het om de rol die iemand zelf speelt in het afbakenen van vrijheid. Bij de vrijheid van politieke participatie krijgt iemand de vrijheid zelf deel te nemen aan het overheidssysteem dat de grenzen aan de vrijheid bepaalt met wet- en regelgeving. Bij de vrijheid die begint waar de politiek eindigt, wordt alleen gekeken naar de vrijheid die gegeven is, zonder daar zelf aan bij te dragen.⁹⁸ Swift geeft het voorbeeld van een slaaf onder een meester die veel vrijheid toestaat. In vergelijking met andere slaven is er een hoge mate van vrijheid, maar het is en blijft een slaaf die onderworpen is aan een ander.⁹⁹

Wat nu in deze verkenning tot op heden buiten beschouwing is gelaten, zijn de uitingsvormen van vrijheid. Binnen het liberalisme gaat het dan vaak over bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting, godsdienst, vereniging, vergadering en bezit. Bij het sociaal liberalisme gaat het ook om de vrijheid om tot zelfontplooiing te komen. In een verdere inkleuring kan het gaan over de vrijheid om een partner

---

⁸⁹ Berlin, *Liberty*, 132.

⁹⁰ Berlin, *Liberty*, 133.

⁹¹ Kukathas, “Liberty,” 686.

⁹² Zie hoofdstuk 2.4.

⁹³ Adam Swift, *Political Philosophy: A Beginners Guide for Students and Politicians* (Polity Press, 2014), 100.

⁹⁴ Jonathan Wolff, “Vrijheid,” in *Filosofie*, red. David Papineau (Librero, 2011), 190.

⁹⁵ Wolff, “Vrijheid,” 191.

⁹⁶ Swift, *Political Philosophy*, 109.

⁹⁷ Swift, *Political Philosophy*, 114.

⁹⁸ Swift, *Political Philosophy*, 115.

⁹⁹ Swift, *Political Philosophy*, 118.

te kiezen, om een eigen carrièrepad uit te stippelen of zelf een vakantiebestemming te kiezen. Voor dit onderzoek is het niet nodig om tot een sluitende definitie van vrijheid te komen. Deze verkenning is ondersteunend in het lezen en categoriseren van Luther en Mill.

3.2. MAARTEN LUTHER

Op 10 november 1453 wordt Maarten Luther geboren in Eisleben in Duitsland. Het is de tijd waarin de drukpers in opkomst is en boeken relatief makkelijk beschikbaar worden. Hij krijgt een brede basisopleiding en leert uiteindelijk door in de rechten.¹⁰⁰ Maar in juli 1505 doet Luther een gelofte tijdens een zware onweersbui. Als hij de storm overleeft, zal hij zijn leven wijden als monnik.¹⁰¹ In 1507 wordt hij gewijd als monnik. Maar in plaats van een beoogd rustig leven ter voorbereiding op een eeuwig leven in de hemel, krijgt Luther last van een groot zondebewustzijn.¹⁰² Op aandringen van zijn leermeester doet Luther een doctoraat in Bijbelstudies. Daarna gaat hij lesgeven op de Universiteit van Wittenburg.¹⁰³ Door een grondige bestudering van de Bijbel en de overtuiging dat iedere theologie afkomstig zou moeten zijn vanuit de Bijbel, en niet vanuit de traditie of leer van de kerk, vindt hij voor zichzelf bevrijding van de angst voor de zonde.¹⁰⁴ Luther kreeg vooral grote moeite met de wijze waarop de kerk omging met straf en vergeving. Deze volgens hem niet-bijbelse leer vond hij onrechtmatig en schadelijk voor de gelovigen. Onrechtmatig omdat het vooral een financiële winst opleverde voor de kerk, en schadelijk omdat het niet daadwerkelijk bijdroeg aan de vergeving van zonden.¹⁰⁵ In aanloop naar 1 november 1517 schrijft Luther, naar academisch gebruik in die tijd, 95 stellingen om de dwaalleer van de kerk aan te tonen, de rol van de leiding te bekritisieren en er een nieuwe leer tegenover te stellen.¹⁰⁶ Dankzij het drukken van zijn stellingen en de verzending ervan in korte tijd, verspreidt zijn gedachtegoed zich snel door Duitsland en verder.¹⁰⁷ Hij laat het daar niet bij en start in hoog tempo met het produceren van kritiek op de kerk, de paus en de taal van de theologie (het Latijn). De paus wil Luther een halt toeroepen maar dankzij de bescherming van prins Frederik de Wijze, keurvorst van Saksen, kan Luther zijn werk voortzetten.¹⁰⁸ Deze steun was niet zuiver om theologische redenen en had een grote politieke motivatie. In een aantal Duitse staten bestond de behoefte aan een grotere zelfstandigheid ten opzichte van de macht van Rome.¹⁰⁹

Het gedachtegoed van Luther slaat aan en dankzij diezelfde bescherming van een prins van het Heilige Roomse Rijk krijgt zijn theologie voet aan de grond. Uiteindelijk wordt de publicatie van de 95 stellingen, gedateerd op 31 oktober 1517, vandaag de dag gezien (gevierd of herdacht) als dé start van het protestantisme. Dit is enigszins een vereenvoudigde versie van de geschiedenis. Luther haakt zelf in op een moment dat deze discussie al langer gevoerd wordt in de theologische wereld. Er zijn veel voorgangers van Luther die ook al ingingen tegen de dominante leer van de kerk, zoals Johannes Hus. Zij hebben echter niet of in mindere mate de wereldlijke steun gehad die Luther wel kreeg. Bovendien breekt Luther pas in 1520 met de Rooms-Katholieke Kerk. Hij sticht in de jaren daarna een eigen volkserk, met een Bijbel in de eigen taal en voorgangers (geen priesters) die niet de leiding hebben in de kerk, maar dienend zijn aan de gemeenschap die zich er verzameld. Hierna volgt een grote stroom van reformatoren die binnen of buiten het gedachtegoed van Luther eigen bewegingen en kerken starten.

---

¹⁰⁰ Carlos Eire, *Reformations: The Early Modern World, 1450-1650* (Yale University Press, 2016), 134.

¹⁰¹ Eire, *Reformations*, 133.

¹⁰² Eire, *Reformations*, 140.

¹⁰³ Eire, *Reformations*, 143.

¹⁰⁴ Eire, *Reformations*, 145.

¹⁰⁵ Eire, *Reformations*, 146.

¹⁰⁶ Eire, *Reformations*, 149.

¹⁰⁷ Eire, *Reformations*, 150.

¹⁰⁸ Eire, *Reformations*, 153.

¹⁰⁹ Robert Kolb, "Luther's Hermeneutics of Distinctions: Law and Gospel, Two Kinds of Righteousness, Two Realms, Freedom and Bondage," in *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, red. Robert Kolb, Irene Dingel en L'ubomír Batka, (Oxford University Press, 2014), 180.

3.3. VON DER FREIHEIT EINES CHRISTENMENSCHEN

In november 1520 publiceert Luther het geschrift *Von der Freiheit eines Christenmenschen* (verder: *Freiheit*). Volgens velen wordt dit gezien als de meest heldere uitleg van de theologie van de vroege Luther.¹¹⁰ Het beschrijft het geheel van een christelijk leven.¹¹¹ Hij schreef het stuk met een bijhorende brief aan paus Leo X om een definitieve breuk met de nog jonge protestantse beweging te voorkomen.¹¹² Tegelijkertijd moet het stuk gelezen worden tegen de achtergrond van de grotere vrijheidsbeweging die gaande was. Het woord *vrijheid* wordt in de context van Luther dan vooral geassocieerd met de vrijheid van de Duitse staten ten opzichte van Rome.¹¹³ Door het werken aan verschillende versies, en bewust van de inmiddels grote impact die hij had met zijn schrijven, maakte Luther de brief en *Freiheit* los van elkaar leesbaar. Bovendien maakte hij een Latijnse versie voor de verzending naar de paus en een Duitse versie voor een breder publiek. Voor Luther en andere reformatoren betekende vrijheid ook religieuze vrijheid. Zij vochten, vaak met gevaar voor eigen leven, om een andere interpretatie van het christelijk geloof te geven. In dat opzicht is het niet verwonderlijk dat Luther koos voor een breed publiek. Hij wilde enerzijds zijn eigen theologie kenbaar maken voor de paus, anderzijds die vrijheid om een andere theologie uit te dragen ook direct benutten¹¹⁴ en dat voor een publiek dat al verweekeld was in een vrijheidsbeweging ten opzichte van Rome en de stikte geloofsleer van die tijd.

Beide versies waren naar de maatstaven van die tijd een bestseller.¹¹⁵ De brief zelf is een beleefd document waarin Luther enerzijds de paus persoonlijk geen verwijten maakt, en uitlegt dat zijn kritiek op het pausschap betrekking heeft op het geheel van de pauselijke hofhouding. Anderzijds betoogt hij in de brief al dat hij als christen een bepaalde vrijheid heeft in Christus. Dus ook om stellingname te nemen tegen de kerk, de paus en de leer.¹¹⁶ *Freiheit* zelf is opgebouwd als een klassiek retorisch betoog. Hij benoemt eerst het probleem, om vervolgens zichzelf autoriteit te geven. Hij gaat daarna over op het beschrijven van twee thema's die hij beide inleidt. Het eerste thema is vooral om zijn statement te bewijzen,¹¹⁷ het tweede deel is om eventuele tegenargumenten te weerleggen. Hij sluit het werk af met een conclusie en appèl aan de lezer. Daarna volgt nog een appendix waarin hij enkele andere misvattingen over zijn statement weerlegt.¹¹⁸

Het eerste thema wordt ingeleid met een beschrijving van wat christelijke vrijheid niet is. Hierbij maakt Luther het onderscheid tussen de spirituele en lichamelijke natuur van de mens.¹¹⁹ De spirituele is de menselijke ziel, de lichamelijke is het vleselijke lijf. De ziel van een christen is vrij van het lichamelijke. Dat gaat beide kanten op. Het lichaam kan verwaarloosd zijn, honger en dorst ervaren en vieze kleding aan hebben, maar de ziel is in christelijke termen gerechtvaardigd. Andersom kan de ziel bedorven zijn, terwijl het lichaam van alle gemakken is voorzien en zelfs heilige kleding aanheeft. Voor Luther is duidelijk wat een geredde ziel is: hij die gelooft in het Woord van God en het evangelie van Jezus. Dat is de enige en noodzakelijke weg om ware vrijheid te bereiken.¹²⁰ Geloof is hier een sleutelwoord, omdat hij betoogt dat het niet door goede werken of activiteiten is, maar door het geloof

---

¹¹⁰ Eire, *Reformations*, 173.

¹¹¹ Eberhard Jüngel, *The Freedom of a Christian: Luther's Significance for Contemporary Theology*, vert. Roy Harrisville (Augsburg Publishing House, 1988), 47.

¹¹² Wengert, "Introduction," 476.

¹¹³ Kolb, "Freedom and Bondage," 180.

¹¹⁴ Kristin Johnston Largen, "Freedom from and Freedom for: Luther's Concept of Freedom, for the Twenty-First Century," *Dialog: A Journal of Theology* 52, nr. 3 (2013): 234.

¹¹⁵ Wengert, "Introduction," 468.

¹¹⁶ Wengert, "Introduction," 470.

¹¹⁷ Wengert, "Introduction," 471.

¹¹⁸ Wengert, "Introduction," 472.

¹¹⁹ Maarten Luther, *The Freedom of a Christian 1520: The Annotated Luther Study Edition* (Fortress Press, 2015), 489.

¹²⁰ Luther, *Freedom*, 490.

alleen.¹²¹ Dat geloof bestaat eruit dat we onszelf ervan bewust zijn dat we totaal zondig en tot niets goeds in staat zijn. Enkel door de tussenkomst van Jezus is de mens gered.¹²² Gered van de geboden uit de Bijbel die de mens toch nooit kan waarmaken. Alle in de Bijbel genoemde geboden zijn onmogelijk voor de mens om vol te houden of te bewerkstelligen. De mens is machteloos tegenover de zonden, en stelt niets voor. Men wordt gered doordat Jezus in de mens alles in vervulling brengt. Ook het naleven van de geboden, ondanks dat de mens daar zelf niets voor doet.¹²³ Dat is de vrijheid van een christen: niet langer onder het juk van de Wet die toch nooit na te leven is, maar vrij van alle zonden en daarmee schuld.¹²⁴ Want door het geloof in Christus, wordt men één met Christus. Zoals een bruidegom en bruid [naar Bijbelse analogie] één worden. Met deze metafoer wil Luther echter niet zeggen dat de mens God wordt. In het aardse huwelijk blijven de actoren namelijk ook twee lijfelijke mensen. Ze worden in spirituele zin één, maar blijven twee entiteiten.¹²⁵ Aangezien Christus vrij is van zonden, de dood overwint en de krachten van de hel verslaat, mag de mens delen in die redding.¹²⁶ Zo mag de mens ook delen in het spirituele koning- en priesterschap van Christus. Daarmee is de mens, net als Christus, verheven boven alles en heeft het macht over alles en is het heer van alle dingen.¹²⁷ Daarbij hoort ook het recht om zelf voor God te verschijnen als priester, en zelfs om namens anderen te bemiddelen.¹²⁸ Deze macht is spiritueel, en maakt dat ook al het slechte dat de mens overkomt uiteindelijk bijdraagt aan het goede. Het is een macht over al het kwade en alle vijanden. Dat is ook onderdeel van de vrijheid van een christen.¹²⁹ Het maakt in die zin niet uit of iemand gevangen is, of onderdrukt wordt. De geestelijke vrijheid is onafscheidelijk van de christelijke gelovige ziel.¹³⁰

In het tweede thema maakt Luther de paradox scherp door de overstap te maken van de spirituele mens, naar de lichamelijke mens. Ondanks dat de ziel vrij, is het op aarde nog steeds onderdeel van de materiële, lijfelijke wereld. Het menselijke lichaam, het 'vlees', is daarom nog steeds onderworpen aan verlangens, en daarmee zonden.¹³¹ Uit eerbied voor God en beteugeling van de zonden van het lichaam dient de mens volledig dienend te zijn in de onderwerping aan Gods wet. Dus niet om via het doen van werken gered te worden, maar om in dankbaarheid van Gods redding en de daarbij gegeven vrijheid, uit vrije wil het lichaam onder controle te brengen van de ziel.¹³² In de daaropvolgende onderdelen herhaalt Luther de boodschap dat niet door het doen van goede werken, maar door geloof de mens werkelijk gered (en dus vrij) is. Ook behandelt hij de valse prediking over het doen van goede werken als verlossing en betoogt hij dat goede prediking gericht is op de redding door het geloof. Voor Luther is echte vrijheid ook het dienen van de naasten. Een totale overgave aan het welzijn en de wensen van de naasten. Niet alleen in handelen, maar ook door het hebben van een gezond lichaam, zodat men geld kan verdienen en zo zwakkeren kan helpen met financiële ondersteuning.¹³³ Hierin volgt de gelovige geheel vrijwillig het voorbeeld van Christus, die ondanks zijn goddelijke natuur en macht koos om een dienaar te zijn van mensen. De mens wordt door het geloof in Christus deelgenoot in die goddelijke macht, maar uit vrije wil doet de gelovige alles voor de naasten.¹³⁴ En niet voor dankbaarheid van de naasten, voor roem of faam, maar enkel vanuit de liefde

---

¹²¹ Luther, *Freedom*, 492.

¹²² Luther, *Freedom*, 494.

¹²³ Luther, *Freedom*, 495.

¹²⁴ Luther, *Freedom*, 496.

¹²⁵ Kolb, "Freedom and Bondage," 181.

¹²⁶ Luther, *Freedom*, 501.

¹²⁷ Luther, *Freedom*, 504.

¹²⁸ Martin Jung, Georg Raatz, Urs Christian Mundt en Saskia Kredig, *Reading Luther: The Central Texts* (Evangelische Verlagsanstalt, 2021), 79.

¹²⁹ Luther, *Freedom*, 505.

¹³⁰ Jung, Raatz, Christian Mundt en Kredig, *Reading Luther*, 78.

¹³¹ Luther, *Freedom*, 511.

¹³² Luther, *Freedom*, 512.

¹³³ Luther, *Freedom*, 520.

¹³⁴ Luther, *Freedom*, 522.

voor de naasten.¹³⁵ Zo koppelt Luther de geestelijke vrijheid als gevolg van het geloof in Christus, aan het lichamelijke dienaarschap als uiting van de liefde.¹³⁶ Dit is een belangrijk punt. Want in het onderscheid tussen het geestelijke en lichamen zit het risico dat het niet uitmaakt of men vrij is in lichamelijke zin, oftewel dat een leven in slavernij of gevangenschap prima is volgens Luther.¹³⁷ Luther verdedigt weliswaar dat geestelijke vrijheid onafhankelijk is van lichamelijke vrijheid, maar de lijfelijke wereld doet er nog steeds toe. Het is immers Gods schepping waarin de mens leeft en daarin dient ook vrijheid te zijn. Die vrijheid is dan een vooruitblik op de ultieme vrijheid die er ooit zal zijn in het Koninkrijk van Christus. In de geest ervaren we die vrijheid al, maar ook lichamen mogen en moeten we daarnaar streven.¹³⁸ Het goede dat God te geven heeft moet verdeeld en gedeeld worden, met allen. Dat goede is zowel geestelijk als lichamen.¹³⁹ Er volgen daarna voorbeelden van Bijbelse figuren die precies die manier van leven hadden. Luther sluit af met een waarschuwing voor valse prediking, een laatste aanwijzing voor liefdevol leven en concludeert dat de christelijke vrijheid alle andere vrijheden te boven gaat.¹⁴⁰

Dan volgt de Appendix waarin Luther met voorbeelden en meer uitleg zijn standpunt herhaalt en inkleuring geeft aan de verhouding tussen totale vrijheid en dienstbaarheid. Zo herhaalt hij uitgebreid het idee dat dienstbaarheid er ook uit bestaat dat men anderen niet in verlegenheid brengt. Mensen die uit onwetendheid geen vlees eten op bepaalde dagen, wat volgens Luthers interpretatie van de Bijbel een uiting is die niet nodig is voor redding, mag men ook niet in de weg zitten. Als een christen daar op bezoek is, is het belangrijk mee te doen in de gebruiken van de ander. Tot op zekere hoogte, want als het wordt afgedwongen met de verkeerde intenties is de christen juist weer vrij om te weigeren.¹⁴¹ Het slot geeft instructies hoe om te gaan met de leerstellingen van de kerk, het bijwonen van religieuze ceremonies en de rol ervan in de geloofsopvoeding en een laatste waarschuwing voor de verleiding te geloven dat door goede werken men gerechtvaardigd kan worden.

Luther geeft met zijn paradoxale tweeslag een bijzondere vrijheidsdefinitie: het christelijke individu is geheel vrij en totaal onderworpen. Hij is in *Freiheit* wat betreft de inhoudelijke thematiek uitsluitend gericht op het geloof en de redding die daaruit volgt.¹⁴² Desondanks zijn er veralgemeniseerbare elementen van de vrijheid uit te destilleren. Vrijheid is in twee hoofdcategorieën ingedeeld. Die van de geest of ziel en die van het lichaam. Luther stelt dat de geest vrij is na aanvaarding van de eigen tekortkomingen en de eenwording met Christus. Vrijheid is in zijn geval een gave van God die op geen enkele andere manier kan worden bereikt.¹⁴³ Maar dat geldt in de context van het christelijk geloof en de wetten die daarbij horen. Het principe is echter dat een mens naar de geest vrij, machtig en heerser over alles is. Dit is overigens niet ongelimiteerd. Die macht zelf is over de eigen geest. Een ander mag en kan niet overheerst worden. Maar de innerlijke geest heeft de macht om zelf keuzes te maken, het kwade dat men overkomt ten gunste te keren en ondanks dat het lichaam ernstige dingen kan overkomen, toch de geest vrij blijft.¹⁴⁴ Het is een vrijheid van angst, de vrijheid om niet gelimiteerd te zijn door wat anderen opleggen, de vrijheid om niet gehinderd door externe factoren het leven naar eigen inzicht in te richten. Voor zover het lichamen dat toelaat. Hier resoneert duidelijk het onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid. Luther lijkt hier met zijn paradox (onbewust) een evenwicht in te vinden. De mens is los van externe belemmeringen (negatieve vrijheid) en met de geest is het machthebber over het eigen leven (positieve vrijheid).

---

¹³⁵ Luther, *Freedom*, 524.

¹³⁶ Johnston Largen, "Freedom," 235.

¹³⁷ Jüngel, *Freedom*, 50.

¹³⁸ Jüngel, *Freedom*, 85.

¹³⁹ Jüngel, *Freedom*, 86.

¹⁴⁰ Luther, *Freedom*, 531.

¹⁴¹ Luther, *Freedom*, 534.

¹⁴² Kolb, "Freedom and Bondage," 181.

¹⁴³ Johnston Largen, "Freedom," 235.

¹⁴⁴ Kolb, "Freedom and Bondage," 180.

Het lichaam is volgens Luther wel degelijk onderworpen aan onvrijheid. Ook dit koppelt Luther volledig aan het geloof en de (blijvende) zondigheid van het lichaam. Het lichaam is sowieso een beperkende factor voor vrijheid. Luther benadrukt het belang van een gezond lichaam, maar dat is niet iedereen gegeven. Een ziek, beschadigd of anderszins 'gebroken' lichaam werkt beperkend en maakt onvrij. Ook is een lichaam beperkend in de zin van mogelijkheden die fysiek begrensd worden. Vrijheid om te gaan en staan waar je wil zal altijd afhangen van de mogelijkheid tot verplaatsing. Hier komt het onderscheid tussen formele en effectieve vrijheid terug. Ook noemt Luther de (lichamelijke) driften die beteugeld moeten worden. De mens is anders een slaaf van de eigen begeertes, en dus onvrij. In plaats daarvan is de gelovige mens geroepen, zo betoog Luther, om uit vrije wil anderen te dienen en zich daaraan te onderwerpen, gestuurd vanuit liefde voor de naasten.¹⁴⁵ Een belangrijke component hierbij is dat de ander niet in verlegenheid wordt gebracht, niets wordt opgelegd of kwaad wordt gedaan. De vrijheid van de christen is beperkt om het welzijn van andere te bevorderen en niet in de weg te zitten in de persoonlijke ontwikkeling van de ander. Ondanks dat het goede verkondigd moet worden, kan niemand daartoe verplicht of gedwongen worden. Ook de ander is immers vrij. Het tweede onderscheid in vrijheid dat Swift maakt lijkt hier terug te komen. Luther heeft het duidelijk over vrijheid als meesterschap, het onder controle krijgen van de eigen begeertes. Het lijkt er op het eerste gezicht niet op, maar Luther sluit hier ook volledig aan bij de vrijheid als politieke participatie. Het lijkt wellicht erop dat ook hierin de paradox terugkomt, maar Luther gaat uit van een volledig in vrijheid gekozen dienen van de ander. Luther laat zelfs de ruimte om niet mee te gaan in de vereisten van een ander. Het geeft een bepaalde flexibiliteit aan in de vrijheid die mensen krijgen, waarin ze zelf participeren.

Vrijheid brengt bij Luther zo ook verantwoordelijkheid. Vrijheid is niet hetzelfde als vrijblijvendheid. Het verkrijgen van vrijheid in Christus is geen vrijbrief, maar een roeping om vanuit die vrijheid goede werken te doen. Het is het startpunt van een christelijk leven met zorg voor de ander, respect voor de ander en een streven naar een rechtvaardige wereld voor ieder.¹⁴⁶ Bij die rechtvaardigheid hoort ook dat anderen vrij zijn van onderdrukking en slavernij.¹⁴⁷

3.4. VRIJHEID IN ON LIBERTY

Na de inleiding gaat het tweede hoofdstuk in John Stuart Mills *On Liberty* over de vrijheid van denken en spreken. Hij schrijft zijn boek tegen de achtergrond van een samenleving waarvan hij vindt dat deze steeds intoleranter wordt tegenover andere meningen en een afname kent in een diversiteit aan denken.¹⁴⁸ Voor wat betreft dat laatste vindt Mill dat er absolute vrijheid moet zijn, maar bij meningen vindt hij dat deze begrensd moeten worden voor zover de mening schadelijk is voor anderen.¹⁴⁹ Direct benoemt hij het belangrijkste argument voor vrijheid van meningsuiting: het gelijk van de ander kan meer waar zijn dan het eigen gelijk. De mens is, zegt Mill, immers feilbaar. Het moet de grenzen van diens eigen denken kennen en erkennen dat het menselijke brein simpelweg niet in staat is om alles te bevatten. Daarom is het belangrijk ook anderen de ruimte te geven voor hun meningen en opvattingen.¹⁵⁰

Ten eerste kan de mening die men op gezag wil laten onderdrukken misschien waar zijn. De mensen die deze willen laten onderdrukken, ontkennen er natuurlijk de waarheid van; maar ze zijn niet onfeilbaar. Zij hebben niet het gezag namens de hele mensheid te beslissen.¹⁵¹

---

¹⁴⁵ Johnston Largen, "Freedom," 235.

¹⁴⁶ Johnston Largen, "Freedom," 236.

¹⁴⁷ Johnston Largen, "Freedom," 240.

¹⁴⁸ Jonathan Riley, *Routledge Philosophy GuideBook to: Mill on Liberty* (Routledge, 1998), 55.

¹⁴⁹ Riley, *Mill on Liberty*, 56

¹⁵⁰ Mill, *Over Vrijheid*, 54.

¹⁵¹ Mill. *Over Vrijheid*, 54.

Het niet toestaan van vrije meningsuiting is een uiting van onfeilbaarheid, en onfeilbaarheid is menselijk gezien onmogelijk, zeker niet in complexe morele situaties.¹⁵² Om tot wijsheid te komen is het belangrijk om open te staan voor het maken van fouten, daarvan te leren en door andere te mensen te laten corrigeren.¹⁵³ Zo dient een waarheidsclaim altijd betwijfeld te kunnen worden, zodat men ervan kan leren.¹⁵⁴ Mill geeft vervolgens enkele voorbeelden van mensen die in hun tijd vervolgd werden omdat ze een andere mening waren toegeedaan. Eén van die voorbeelden is Jezus, die door zijn afwijkende boodschap uiteindelijk werd vermoord door zijn eigen volk.¹⁵⁵ Niet dat Mill het de vervolgers kwalijk neemt. Ook de vervolging neemt hij als argument om de eigen feilbaarheid van de mens te onderstrepen. Immers was de reden tot vervolging dat de publieke opinie dacht de juiste waarheidsclaim te hebben. “Dit waren naar alle waarschijnlijkheid geen slechte mensen – niet slechter dan mensen gewoonlijk zijn, maar eerder het tegendeel (...).”¹⁵⁶ Hij vult dit aan met voorbeelden uit de Engelse context waarin *On Liberty* geschreven en hoe de beperking van de vrijheid van meningsuiting nog steeds weerslag heeft op de samenleving. Dit komt niet alleen door daadwerkelijke vervolging door een overheid of met wetten en regels, maar door het stigma dat mensen met een afwijkende mening opgelegd krijgen.¹⁵⁷ Een beperking van de vrije geest treft uiteindelijk allen. Nieuwe ideeën krijgen niet de kans zich te ontplooiën als men niet vrij is om gedachten te wisselen, laat staan dat deze zich verder verspreiden en uiteindelijk gemeengoed kunnen worden. Een volk kan zich door beperking van de vrijheid van meningsuiting niet verheffen.¹⁵⁸ “(...) [Z]odra de discussie over de grote vragen die de mensen bezig kunnen houden als gesloten wordt beschouwd, kunnen we niet verwachten dat we die hoge graad van geestelijke activiteiten aantreffen (...).”¹⁵⁹

Waar Mill in het eerste argument vooral het collectieve voordeel benadrukt van vrijheid van meningsuiting, gaat hij in het tweede argument in op de voordelen voor het individu. Iemand die een mening heeft en die niet laat toetsen in een vrij gesprek met uitwisseling van argumenten, heeft geen grond om op te staan: “Men zou zich tenminste tegen de meest voorkomende bezwaren moeten kunnen verdedigen, ongeacht wat men gelooft, zodra het gaat om onderwerpen waarover het van het grootste belang is om de goede opvatting te hebben.”¹⁶⁰ Een scherpe geest is in staat om van tegenargumenten kennis te nemen en die eventueel van repliek te voorzien. Eventueel, want er moet altijd een bereidheid zijn van een ander te leren en zodoende het eigen gelijk ook uit te durven dagen.¹⁶¹ Met behulp van een voorbeeld geeft Mill nog een voordeel van een vrije uitwisseling van meningen en argumenten. Een gelovige die klakkeloos de bewering van een geestelijke overneemt heeft een wankel en dood geloof. Een geloof dat betwijfeld durft te worden, dat met tegenargumenten wordt bestookt en steeds weer opnieuw haar eigen gelijk moet bewijzen, is een levendig geloof. Veel krachtiger en bewuster. Mill is zich hier bewust van de mogelijkheid dat christelijke lezers wel degelijk denken een waarheidsclaim te hebben. Hij waarschuwt ze voor een al te gemakkelijk volgen van de kerkelijke autoriteiten. Als ze zelf niet meer kunnen motiveren waarom ze wat geloven en daarom een vrij debat uit de weg gaan, zouden ze zichzelf geen christenen mogen noemen.¹⁶² Een echte christen daarentegen durft de dogma’s van het geloof tegen het licht te houden, te laten bekritisseren en zo de betekenis van het geloof eigen te maken.¹⁶³

Een derde argument van Mill is dat in een uitwisseling van gedachten, ideeën en meningen de mogelijkheid bestaat dat noch de heersende opvatting, noch de afwijkende mening de volledige

---

¹⁵² Riley, *Mill on Liberty*, 57.

¹⁵³ Mill, *Over Vrijheid*, 58.

¹⁵⁴ Mill, *Over Vrijheid*, 61.

¹⁵⁵ Mill, *Over Vrijheid*, 63.

¹⁵⁶ Mill, *Over Vrijheid*, 64.

¹⁵⁷ Riley, *Mill on Liberty*, 60.

¹⁵⁸ Mill, *Over Vrijheid*, 74.

¹⁵⁹ Mill, *Over Vrijheid*, 75.

¹⁶⁰ Mill, *Over Vrijheid*, 77.

¹⁶¹ Mill, *Over Vrijheid*, 78.

¹⁶² Riley, *Mill on Liberty*, 64.

¹⁶³ Riley, *Mill on Liberty*, 65.

waarheid bevat. Zo kan een onvolledige waarheid aangevuld worden met een andere onvolledige waarheid: “De afwijkende opvatting is dan nodig om de rest van de waarheid aan te vullen, die het gangbare standpunt slechts ten dele vertegenwoordigt.¹⁶⁴ Het direct afstraffen van een onvolledige waarheid die door een ander wordt gepresenteerd, is het kind met het badwater weggoeien. Door een vrije uitwisseling van gedachten en meningen kunnen theorieën groeien en beter worden.¹⁶⁵ Opnieuw neemt Mill het geloof als voorbeeld. Allereerst is het de Bijbel zelf die tegenspraak organiseert in zichzelf. Het Nieuwe Testament is een aanvulling op het Oude Testament. Daarnaast is de Bijbel verre van een compleet moreel systeem. Jezus doet niet over alles een uitspraak. Het is de Traditie die een volwaardig theologisch moreel systeem heeft opgetuigd voor alle facetten van het leven, maar deze is niet noodzakelijkerwijs Bijbels. Zeker wie zuiver de woorden van Jezus als bron van de ethiek neemt, komt tot de conclusie dat deze aanvulling behoeft.¹⁶⁶ Mill verdedigt hier zijn eigen these dat het geloof alleen nooit een complete waarheid over moraliteit kan geven. Niet-christelijke bronnen zijn volgens hem nodig om tot een volledige moraliteit te komen.¹⁶⁷ Voor het christendom gelden dan ook volgens Mill dezelfde regels als voor elk ander moreelsysteem, namelijk dat het menselijk denken tekortschiet en daarom altijd diversiteit nodig heeft om tot diepere inzichten te komen.¹⁶⁸ Tot slot geeft Mill aan dat iedere poging om het debat te beperken tot niet lasterlijke taal, misbruikt kan worden door mensen die niet stevig in hun schoenen staan. Dit zullen bijna altijd de mensen zijn die de heersende opvattingen verdedigen, omdat hun mening minder uitgedaagd is. Zij zullen bij het horen van argumenten die ze niet kunnen weerleggen, kunnen claimen dat ze beledigend of opruiend zijn. Het is dus in het nadeel van de mensen met een afwijkende mening, om met regels en wetten beperkingen op te leggen wat betreft het op gematigde wijze aangaan van het publieke debat.¹⁶⁹

3.5. VERGELIJKING VAN LUTHER EN MILL

In eerste instantie lijkt het lastig om het vrijheidsbegrip van Luther te vergelijken met Mill. Het eerste richt zich vooral op de vrijheid door het geloof, terwijl het laatste zich richt op de vrijheid van denken en spreken.¹⁷⁰ Desondanks zijn er overeenkomsten. Dankzij de indeling van Luther in geestelijke en lichamelijke vrijheid is er een vergelijking mogelijk met het denken en spreken.

Allereerst valt het op dat beiden bij de inleiding op de vrijheid uitgaan van de onvolledigheid van het menselijk vermogen. Bij Luther is deze absoluut. De mens is tot niets goeds in staat en altijd afhankelijk van God om toch volmaaktheid te verkrijgen. De erkenning hiervan is al bevrijdend. Het stopt een onnodig zoeken naar een punt dat toch niet te bereiken is. Mill benadrukt de feilbaarheid niet als een zondige staat van zijn, maar erkent dat geen mens wel onfeilbaar is.¹⁷¹ Een mens moet erkennen niet in staat te zijn alles te weten en over alle kennis te beschikken. Er zijn grenzen aan de wijsheid. Dit geeft de ruimte om meningen van anderen toe te laten. Het verlossende werk van de Ander om volmaakt te worden is bij Mill niet nodig, maar voor een aanvulling van de eigen feilbaarheid een ander wel. Mill betoogt dat dit de eigen vrijheid weer ten goede komt. Omdat een samenleving die zich individueel en collectief bewust is van de eigen tekortkomingen, ruimte biedt voor afwijkende meningen. En dat is uiteindelijk voor allen weer gunstig in de eigen ontwikkeling.

Het vraagt ook een bepaalde mate van zekerheid en vertrouwen, zo betoogt Mill, om andere standpunten aan te durven horen. Wie bang is voor de mening van een ander, andere argumenten tegen het eigen gelijk niet wil horen en een open gesprek uit de weg gaat heeft geen grond onder de voeten. Wie vrijheid wil om open het debat aan te gaan, moet allereerst zelf stevig in de schoenen staan. Zo bekeken moet iemand zichzelf bij machte voelen om de ander aan te kunnen, meester te zijn

---

¹⁶⁴ Mill, *Over Vrijheid*, 89.

¹⁶⁵ Mill, *Over Vrijheid*, 90.

¹⁶⁶ Mill, *Over Vrijheid*, 95.

¹⁶⁷ Riley, *Mill on Liberty*, 68.

¹⁶⁸ Riley, *Mill on Liberty*, 70.

¹⁶⁹ Mill, *Over Vrijheid*, 99.

¹⁷⁰ Riley, *Mill on Liberty*, 56.

¹⁷¹ Riley, *Mill on Liberty*, 57.

over hetgeen de ander in te brengen heeft. Tegelijkertijd, paradoxaal genoeg, moet er altijd de ruimte zijn om van de ander te leren. De macht om de eigen mening boven alles te stellen, maar de overgave om overtuigd te worden met de juiste argumenten. Een tweeledige vrijheid die uitgaat van de absolute vrijheid om het eigen gelijk te verdedigen en de absolute vrijheid het gelijk van de ander te aanvaarden. Het is onwaarschijnlijk dat Mill deze paradox ontleend heeft aan het vrijheidsconcept van Luther. Desondanks vertoont het gelijkenis in de zin dat het zowel om een machtige houding als onderwerping gaat. Voor Luther is vrijheid immers ook het recht voor de individuele christen om eigen afwegingen te maken en tot een oordeel te komen als het gaat om geloofszaken.¹⁷²

Mills opvatting van vrijheid van meningsuiting is allerminst enkel op het individu gericht. Alle argumenten die aangehaald worden zijn ook altijd gericht op een groter goed. Zo gaat het er steeds om dat men van elkaar kan leren en zo samen verder te komen. Dit neigt naar een vorm van naastenliefde. De gehele samenleving is erbij gebaat als er vrijheid van meningsuiting is. Het een ander in de waarde laten, luisteren naar anderen en de ander een eigen ontwikkeling laten doormaken. Het is allemaal noodzakelijk om de ander ook ruimte en vrijheid te gunnen en het welzijn van anderen te bevorderen.

Er zijn ook duidelijke verschillen. Luther heeft het over lichamelijke begeerten die beteugeld moeten worden. Alhoewel Mill het ook over beteugeling heeft -namelijk die van eer en trots als het gaat om het toegeven van het eigen ongelijk- heeft dit geen lichamenlijk component. Ook dat is bij Mill geestelijk (als hij dat onderscheid al maakt). Desondanks is in zijn werk *Utilitarianism* (zie vorige hoofdstuk) duidelijk dat Mill wel degelijk gelaagdheid aanbrengt in de begeerten van mensen. Hij maakt onderscheid tussen hogere en lagere vormen van plezier. In het volgende hoofdstuk van *On Liberty* over het individu gaat Mill daar verder op in. In de marges kan een lichamelijke (effectieve) vrijheid gedestilleerd worden als hij spreekt over het tegengaan van gevangenisstraffen of zelfs lijfstraffen. Maar dit zijn enkele voorbeelden die Mill noemt in relatie tot de verkeerde praktijk rond de beperking van meningsuiting. Het gaat er bij Mill ook niet om dat de ander in alles gediend wordt. Het onderwerpen aan een ander heeft slechts tot doel de eigen overtuiging te toetsen, bij te sturen of te veranderen, om zo gezamenlijk of individueel tot een beter inzicht te komen. Mill heeft ook een vrijheid die Luther niet beschrijft, en dat is de ruimte voor ketterse ideeën. Luther laat ruimte voor mensen die een andere opvatting hebben maar veroordeelt het verkondigen van een volgens hem ketterse leer, binnen de kerk door geestelijken. Mill zegt juist dat de verkondiging van 'ketterse ideeën' iets goeds kan opleveren, namelijk een versterking van het eigen geloof, een aanvulling of een correctie op de heersende opvattingen (zoals Luther zelf ooit ook).

---

¹⁷² Kolb, "Freedom and Bondage," 180.

4. INDIVIDUALITEIT

In het vorige hoofdstuk is gezocht naar de theologische interpretatie van vrijheid en op welke manier die terugkomt bij het liberalisme van John Stuart Mill. De waarde van en aandacht voor het individu is het tweede grote kernconcept van het liberalisme. Dit concept wordt op twee manieren benaderd. Eerst wordt beschreven hoe Larry Siedentop betoogt dat het individu een Bijbelse uitvinding is, specifiek in de brieven van Paulus. Vervolgens wordt een analyse gemaakt hoe John Stuart Mill gebruikmaakt van het concept individualiteit en dit uitwerkt. De twee worden met elkaar vergeleken. Zo wordt antwoord gegeven op de vraag hoe het concept theologisch wordt gelezen, hoe het liberaal wordt gelezen en of hier overeenkomsten in zijn. Dit draagt bij aan de beantwoording van de hoofdvraag in hoeverre een theologische interpretatie van beide concepten terugkomt in het liberalisme en wat dat zegt over de christelijke achtergrond van het liberalisme volgens John Stuart Mill. In de eerste paragraaf wordt een korte introductie gegeven over individualiteit vanuit liberaal perspectief.

4.1. BENADERINGEN VAN 'INDIVIDUALITEIT'

Het concept 'individu' is net als 'vrijheid' een veelzijdig begrip en kan op zeer verschillende manieren uitgelegd worden. Voor deze scriptie ligt de focus op een ethische en politieke interpretatie van het individu.¹⁷³ Thomas Hobbes stelt in zijn beroemde werk *Leviathan* dat de mens als individu een grillig en egoïstisch wezen is, van nature verwickeld in een 'oorlog van allen tegen allen.'¹⁷⁴ Hij dacht dat mensen in een staat van vrijheid altijd voor zichzelf zouden kiezen, met het oog op zelfbehoud.¹⁷⁵ Vanwege het zelfbehoud zou dan uiteindelijk de mens toch kiezen voor vrede. Dit egoïstische beeld van het individu wordt weersproken door John Locke. Hij gaat uit van een natuurlijke wet die, als ieder mens als gelijke in staat is tot zelfstandig denken en handelen, een perfecte samenleving mogelijk maakt.¹⁷⁶ Dit houdt in dat niemand meer recht heeft om macht uit te oefenen over een ander zonder toestemming.¹⁷⁷ Vanuit de natuurwet stelt Locke dat er drie onvervreembare rechten zijn die ieder individu heeft: het recht op leven, het recht op vrijheid en het recht op eigendom.¹⁷⁸

Het idee van gelijkwaardigheid is verder uitgewerkt in het liberale denken (en daarbuiten). John Rawls omschrijft gelijkwaardigheid als een basisconditie voor individuele vrijheid. Belangrijk voor het begrijpen van 'het individu' in het denken van Rawls is het onderscheid tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid. Gelijkheid ondergraaft het principe van individualiteit, omdat er dan uniciteit mist in de benadering van een persoon. Ieder persoon, zo zeggen onder andere liberalen, heeft een bepaalde eigenheid: unieke eigenschappen die de mens bepalen bij wie die is. Een voorbeeld van gelijkwaardigheid is dat iedereen in gelijke mate toegang moet hebben tot functies in de samenleving, maar niet iedereen geschikt is voor alle functies.¹⁷⁹ Een burgemeester heeft andere vaardigheden nodig dan bijvoorbeeld een kleuterjuf, schoonmaker of hoogleraar. Het kan dus niet zo zijn dat iemand op grond van afkomst benoemd wordt tot burgemeester, maar omdat die persoon over de juiste vaardigheden beschikt. Daarnaast hebben mensen ook in gelijke mate een verantwoordelijkheid om bij te dragen aan de samenleving. Ook hierin wordt onderscheid gemaakt naar de situatie, want 'in gelijke mate' staat hier naar verhouding waartoe iemand in staat is. Ziekte of een lichamelijke afwijking moeten daarin mee worden gewogen.

---

¹⁷³ Er kan op vele manieren naar het individu worden gekeken, zoals sociologisch, ontologisch, biologisch en nog veel meer.

¹⁷⁴ Thomas Hobbes, *Leviathan*, red. Richard Tuck (Cambridge University Press, 1996), 88.

¹⁷⁵ Hobbes, *Leviathan*, 90.

¹⁷⁶ John Locke, *Two Treatises of Government*, red. Peter Laslett (Cambridge University Press, 1988), 269.

¹⁷⁷ Locke, *Two Treatises*, 271.

¹⁷⁸ Locke, *Two Treatises*, 286.

¹⁷⁹ Rawls, *Political Liberalism*, 56.

Gelijkwaardigheid houdt ook in dat geen enkele (belangen)groep boven de andere wordt gesteld. Ieder(e) dogma, ideologie of levensovertuiging krijgt de vrijheid, maar kan niet over de ander beslissen. In het politiek liberalisme wordt een zo groot mogelijke onafhankelijkheid verondersteld.¹⁸⁰ Het is dan ook niet de bedoeling dat er een middenweg wordt gevonden, waarin de belangen van groepen samensmelten en ieder water bij de wijn doet. Er moet een volledig losstaand model worden gevonden waarin ieders eigen belangen een plek vinden zolang dit strookt met het beginsel van volstrekte gelijkwaardigheid.¹⁸¹ Tegelijkertijd is hier een nuance in aan te brengen, want ook binnen het liberalisme zijn scholen die vasthouden aan hun bronnen. Vrijheid wordt individueel als het gaat over autonomie. Autonomie kwam al terug bij de beschrijving van positieve vrijheid, en richt zich op het meesterschap over het eigen leven. Autonomie is het zelfstandig keuzes kunnen maken, zonder gehinderd te worden door obstakels buiten en binnen de persoon.

Het verschil in denken over de natuur van het individu in Hobbes en Locke maakt eens te meer duidelijk dat er verschillende opvattingen zijn over het individu. In het korte overzicht dat is gegeven is er een grote stap gemaakt tussen Hobbes en Locke in de zeventiende eeuw naar Rawls in de twintigste eeuw. Hier zitten nog vele stemmen tussen, vooral die van John Stuart Mill die, zoals eerder betoogd, van groot belang is geweest in de liberale opvatting over het individu. Volgens Larry Siedentop gaat er echter nog een stem aan Hobbes en Locke vooraf.

4.2. INVENTING THE INDIVIDUAL

In het boek *Inventing the Individual* bepleit de filosoof Larry Siedentop (1936-2024) dat Paulus de uitvinder is van het individu en daarmee aan de basis staat van het liberalisme. Vaak wordt verondersteld dat het denken over het individu uit de tijd van de Verlichting komt en dus een jonger idee is dan Siedentop betoogt.¹⁸² In het eerste deel van het boek beschrijft Siedentop de afwezigheid van het individu in de klassieke wereld. Door de geschiedenis heen is een persoon altijd onderdeel van een groep en heeft daar een plaats in. Dat begint bij het huishouden of de familie en groeit uiteindelijk uit tot de stam, stad en staat waarin deze groep woont. Van persoonlijke keuzes is niet of nauwelijks sprake. De locatie waar iemand woont, bepaalt welke goden aanbeden worden. Dat een individuele keuze gemaakt kan worden is vanwege de marginalisatie van sociale groepen niet bij iedereen aan de orde.¹⁸³ Ook het gedrag van de groep is leidend, niet van de verschillende actoren hierin. Straf en beloning zijn collectief. De maatschappij is ingedeeld in een sociale piramide, waarin ieder diens natuurlijke plaats heeft. Ongelijkheid is een natuurlijk gegeven waarin slechts door het lot iemand van klasse kan veranderen. Zelfs voor stoïcijnen, die toch een individuele benadering aanhangen voordat het christendom opkomt, geldt een indeling naar natuurlijke sociale status.

Saul van Tarsus, beter bekend als Paulus, is de eerste die over de leer van Jezus en Zijn beweging schrijft. In Jezus ziet Paulus de Messias zoals die door het Jodendom wordt aangekondigd en vertaalt dat in 'Christus'.¹⁸⁴ Volgens Siedentop is voor Paulus het geloof in Christus een transactie: door het geloof wordt Paulus een nieuw mens, een betere versie van wie hij zelf ooit was. Samen met een innerlijke kruisiging van Christus legt Paulus het oude leven af en begint een nieuw.¹⁸⁵ Dit geldt voor iedereen die geloofd in Jezus als Christus. Dit is dus niet afhankelijk van de groep waartoe men behoort, de sociale klasse of de regio waar iemand vandaan komt. Het is universeel en daarmee geldend voor alle rangen en standen. Het is een breuk met de opvatting dat sommige inzichten en (religieuze) privileges zijn voorbehouden aan speciale mensen. Het scheidt een individuele vrijheid, een vrijheid die

---

¹⁸⁰ Rawls, *Political Liberalism*, 59.

¹⁸¹ Rawls, *Political Liberalism*, 60.

¹⁸² Geoff Wells, "Book Reviews: Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism by Larry Siedentop," *Journal of Church and State* 57, nr. 3 (2015): 557, <https://doi.org/10.1093/jcs/csv049>.

¹⁸³ Rebecca Kingston, "Reviews: Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism by Larry Siedentop," *Modern Theology* 32, nr. 1 (2016): 127, <https://doi.org/10.1111/moth.12228>.

¹⁸⁴ Larry Siedentop, *Inventing the Individual: The Origins of western Liberalism* (Penguin Books, 2014), 58.

¹⁸⁵ Siedentop, *Individual*, 59.

tot dan toe onbekend is.¹⁸⁶ Dit benadrukt Paulus als hij schrijft dat allen één zijn in Christus, ondanks sociale status, afkomst en geslacht. Daarmee maakt hij ruimte om de individuele ziel aan te spreken, die immers bij iedereen gelijkwaardig is. Die individuele ziel heeft een eigen wil en vrije keuze. Hierdoor komt er ook ruimte voor het eigen geweten.¹⁸⁷ Intenties komen immers niet voort uit een rol die ze innemen in hun klasse, maar er zit dieper in het mens-zijn een kracht die handelingen individueel maakt. Zo komt het dat het individu dat voor allen gelijk is in de eerste plaats komt, en daarna pas belangrijk wordt welke rol iemand in het sociale leven inneemt. Dat neemt Paulus immers niet weg. Er blijven sociale rollen en die kennen een verschil in status, maar het individu en diens geweten is vrij en daarin is iedereen gelijkwaardig.¹⁸⁸ Paulus doorbreekt de natuurlijke indeling van ongelijkheid, en schept een nieuwe orde van morele gelijkheid. Die maakt ruimte voor een nieuwe rechtvaardigheid waarin ieder mens wordt gezien als zelfstandig en vrij individu.¹⁸⁹

Deze lezing van Paulus wordt deels gedeeld in het 'New Perspective on Paul' (NPP) die onder andere door James Dunn is beschreven en uitgewerkt. In het NPP wordt er van uitgegaan dat Paulus de Joodse manier van geloven en leven, met bijvoorbeeld de rechtvaardiging door de Wet, besnijdenis en spijswetten, niet wilde veroordelen zoals vaak verondersteld,¹⁹⁰ maar vooral de ethische grenzen wilde doorbreken tussen Joden en niet-Joden.¹⁹¹ De ethische grenzen maakte dat de mensen niet gelijkwaardig werden geacht binnen de gemeentes van Christus. Paulus komt tegen deze tweedeling in opstand.¹⁹² Hierin is de opvatting over gelijkwaardigheid duidelijk aanwezig. Het is echter zo dat het NPP ook benadrukt dat het in de brieven van Paulus niet gaat over individuele redding, maar vooral is gericht op sociale cohesie. Dat neemt echter niet weg dat Paulus nog steeds gericht is op de overtuiging dat het geloof in Christus een individuele keuze is. Albert Harrill beschrijft in zijn biografie over Paulus, dat Paulus zijn inconsistentie in diens brieven een uiting is van zijn persoonlijke benadering naar de verschillende gemeenten die hij aanschreef. Hij kiest niet voor een universele boodschap en toon, maar past wat hij zegt en hoe hij het zegt aan de specifieke doelgroep aan.¹⁹³ Daarin gaat Paulus ook over de grenzen heen van de sociale indeling van dat moment, door bijvoorbeeld in 1 Kor. 9 te benadrukken dat ieder mens, ongeacht afkomst, status of uiterlijke kenmerken zich in hem kan herkennen.¹⁹⁴

Siedentop beschrijft hoe het concept van het individu geïntroduceerd door Paulus heel langzaam met de verspreiding van het christendom voet aan de grond krijgt. Eerst is het nog een sektarisch groepje waarbinnen gelijkheid wordt nagestreefd. Maar in enkele eeuwen groeit de gemeenschap en slaat het concept van het individu over naar de rest van de samenleving. Via de middeleeuwen en de Verlichting landt het in het denken van het liberalisme. In het boek is geen aandacht voor hoe de kerk na de eerste eeuwen zelf het principe van gelijkwaardigheid vanuit Paulus in de praktijk heeft gebracht. Siedentop gaat bijvoorbeeld niet in op de positie van vrouwen in de kerk of de behandeling van de oorspronkelijke bewoners in koloniën, ook na hun bekering.¹⁹⁵

Voor Siedentop is het duidelijk dat het individu voortkomt uit de brieven van Paulus. Hij benoemt hiervoor een aantal kernelementen die het individu maken. Allereerst is dat gelijkwaardigheid. Zonder gelijkwaardigheid is een mens die lager in de sociale orde staat overgeleverd aan de grillen van de mensen die erboven staan. Als dat het geval is dan hoeft een mens niet als individu benaderd te worden maar is er, zoals Siedentop ziet in de klassieke oudheid, de mogelijkheid om mensen naar hun stand in te delen. Een persoon wordt dan niet benaderd als iemand, maar als lid

---

¹⁸⁶ Wells, "Individual," 558.

¹⁸⁷ Siedentop, *Individual*, 60.

¹⁸⁸ Siedentop, *Individual*, 62.

¹⁸⁹ Siedentop, *Individual*, 66.

¹⁹⁰ James Dunn, *New Perspective on Paul: Revised Edition* (Eerdmans Publishing, 2008), 5.

¹⁹¹ Dunn, *New Perspective*, 16.

¹⁹² Dunn, *New Perspective*, 314.

¹⁹³ Albert Harrill, *Paul the Apostle: His Life and Legacy in Their Roman Context* (Cambridge University Press, 2012), 121.

¹⁹⁴ Harrill, *Paul the Apostle*, 122.

¹⁹⁵ Kingston, "Individual," 128.

van de groep. Gelijkwaardigheid doorbreekt die mogelijkheid, omdat ieder dan als zelfstandig handelend wezen erkend moet worden. Een tweede kernelement is het zelfstandig kunnen maken van keuzes. Dit staat nog los van of er effectieve vrijheid is om een keuze te maken, of dat het de goede keuzes zijn. Het gaat erom dat het maken van keuzes onderdeel is van het concept individu. Een derde kernelement is het geweten, de kracht in mensen zelf die aanzet tot het maken van een keuze binnen een zelf bepaald afwegingskader. Als de mens geen keuzevrijheid zou hebben, dan is er ook geen ruimte of behoefte aan een geweten. Met de keuzevrijheid komt een vanzelfsprekend innerlijk afwegingskader dat de mens gebruikt bij het maken van keuzes. Deze twee samen vormen de autonomie, of zelfcontrole, van iemand. Autonomie is de mogelijkheid om keuzes te maken en die naar eigen inzicht te wegen.

De waarde hiervan is dat een individu in staat wordt gesteld een betere versie van zichzelf te worden. Volgens Paulus kan dit door als vrij mens (gelijkwaardig) te kiezen voor het goede (geweten), in zijn geval is dat het volgen van Christus.

4.3. INDIVIDUALITEIT IN MILLS ON LIBERTY

In het tweede deel van *On Liberty* gaat Mill in op individualiteit. Hij start met het herhalen van het belang van vrijheid voor het individu, maar dat dit nooit ten koste mag gaan van anderen. Het oproepen of aanzetten tot geweld valt wat hem betreft niet onder die vrijheid. Mill maakt zo duidelijk dat er een legitieme sociale controle is over het individu.¹⁹⁶ Maar zolang een ander niet gekwetst wordt in diens belangen dient het individu niet alleen vrij te zijn in het denken en spreken, maar ook in het handelen. Deze vrijheid komt wat Mill betreft voort uit de onvolmaaktheid van de wereld. Zolang er geen ultiem punt is bereikt dat de mens in staat is om alles perfect te weten, dient er ruimte te zijn voor het individu om een eigen leven te leiden. Dat is van belang omdat hierdoor het individu zichzelf kan ontwikkelen, naar eigen inzicht en zonder de tradities of gewoontes opgedrongen te worden. Hiermee ontstaat karakter. Voor Mill is karaktervorming de basis voor alle welzijn: "Overall waar niet iemands eigen karakter, maar de tradities en gewoonten van anderen het gedrag bepalen, ontbreekt een van de voornaamste bestanddelen van het menselijk geluk." Vrije individuele zelfontplooiing, zo bepleit Mill, is de sleutel tot gemeenschappelijk en persoonlijk welzijn.¹⁹⁷ Hij merkt op dat deze opvatting in de brede maatschappij niet wordt gedeeld. Een meerderheid van de mensen wil vasthouden aan wat men kent en wat vertrouwd is. Dat heeft hen immers gebracht waar ze nu zijn. Maar samen met Wilhelm von Humboldt, een Duits liberaal filosoof, concludeert Mill dat juist vrijheid, verscheidenheid en individuele kracht de motors achter vooruitgang zijn.¹⁹⁸

Toch concludeert Mill dat er gradaties zijn in de opvattingen over eigenheid en karakter. Hij merkt op dat mensen die klakkeloos alles overnemen van anderen niet hoog gewaardeerd worden. Mensen erkennen het belang van een eigen oordeelsvermogen. Ook erkent hijzelf dat niemand in een vacuüm opgroeit, zonder traditie en gewoontes die van nut zijn in het leven. Een gedegen en gewortelde opvoeding draagt ook bij aan karaktervorming. Uiteindelijk komt er echter een punt dat iemand, als weldenkend en zelfstandig mens, de ervaringen in het leven eigenstandig beoordeelt, uitlegt en de lessen eruit toepast. Gewoonten zijn er immers voor gewone situaties, maar men moet leren inspelen op ongewone situaties. Men moet ook niet uitsluitend willen leunen op de ervaringen van anderen, want dat zijn ervaringen uit de levens van die anderen. Bovendien staat het niet zelf onderzoeken en ervaren de ontwikkeling van kwaliteiten in de weg. Kwaliteiten die de mens nodig heeft om keuzes te maken, inclusief het onderscheid tussen goede en slechte keuzes. "De menselijke vermogens van waarneming, oordeel, onderscheid, geestelijke activiteit en zelfs zedelijke keuze, worden alleen geoefend door zelf te kiezen. Iemand die iets doet omdat het gewoonte is, maakt geen keuze."¹⁹⁹ Hiermee bouwt men 'mentale en morele krachten' op die nodig zijn in het leven om standvastig te blijven tegen het kwaad. Iemand die dat niet doet raakt afgestompt, verliest emoties en

---

¹⁹⁶ Riley, *Mill on Liberty*, 73.

¹⁹⁷ Mill, *Over Vrijheid*, 102.

¹⁹⁸ Mill, *Over Vrijheid*, 103.

¹⁹⁹ Mill, *Over Vrijheid*, 104.

wilskracht. Het eenvoudig navolgen van anderen zonder zelf daarin keuzes te maken kan iemand op het goede pad houden, maar niet voorkomen dat het individu menswaardigheid verliest. Dan wordt het immers een machine.²⁰⁰ Het is de kunst van het individu om een balans te vinden tussen het volgen van sociale regels -gevat in gewoonten en tradities- en de capaciteit om te beoordelen of er een eigen afweging gemaakt kan worden, en welke dan.²⁰¹

Het gevaar daarvan is dat men de eigen begeerten en hartstochten niet in bedwang kan houden, die krijgen dan vrij spel. Mill geeft aan dat die begeerten en hartstochten altijd onderdeel uitmaken van de mens, maar dat het belangrijk is dat ze tegenwicht hebben. Dat tegenwicht komt voort uit een goed getraind gebruik van impulsen: "Mensen handelen niet verkeerd omdat hun begeerten sterk zijn, maar omdat hun geweten zwak is."²⁰² Impulsen zijn dus niet in zichzelf verkeerd maar vragen om -door karaktervorming- ten goede te worden ingezet. Een drang naar waarheid en zelfbeheersing die wordt gevoed door het individu zelfstandig keuzes te laten maken en daarin ruimte te geven, te oefenen en te groeien. Het gaat hier nadrukkelijk ook om de relatie tot anderen. Tenminste door het beteugelen van begeerten zodat anderen geen kwaad wordt gedaan.²⁰³ Daarom ligt hier een verantwoordelijkheid voor de samenleving zelf, om individuen aan te moedigen om het eigen karakter te vormen en daarmee en af te zien van kwade impulsen.²⁰⁴

Mill waarschuwt dat in de tijd waarin hij leeft, een angst lijkt te zijn ontstaan voor kritiek als iemand afwijkt van de gewoonten en tradities. Individuen maken geen eigen keuzes meer maar kijken eerst naar anderen, naar wat sociaal wenselijk en gangbaar is voor mensen in dezelfde positie of daarboven. Het gaat er dan niet om waar mensen zelf blij van worden, van groeien en zichzelf ontwikkelen maar wat anderen zouden willen dat ze doen:

Zij buigen de geest zelf onder het juk; zelfs als mensen iets voor hun plezier doen, is conformisme het eerste waar ze aan denken; zij houden alleen van dingen bij massa's tegelijk; zij doen alleen een keuze uit de dingen die iedereen doet; een bijzondere smaak, een eigenaardig gedrag, worden gemeden als misdaden; net zo lang tot zij, door nooit hun eigen natuur te volgen, geen natuur meer hebben om te volgen; hun menselijke gevoelens zijn verwelkt en verdord; zij zijn niet langer in staat sterke verlangens te koesteren of een natuurlijk genoeg te voelen, en zij hebben meestal geen opvattingen of gevoelens die zij zelf bedacht hebben, of werkelijk de hunne zijn.²⁰⁵

Mill vraagt zich af of dit de toestand is die wenselijk is en merkt daarbij op dat de calvinisten hier juist op aansturen: "De grootste zonde van de mens is volgens haar de eigenzinnigheid." Het handelen van de mens moet gericht zijn op totale onderwerping aan God en Zijn wil. De mens moet haar vermogens eigen keuzes maken verloochenen of beter nog vernietigen. 'Ingesnoerd en gekortwiekt' doen zij daarmee recht aan de bedoeling van God. "Maar," zo zegt Mill: "als het een bestanddeel van de religie is om te geloven dat de mens door een goed Wezen is gemaakt, stemt het meer met dit geloof overeen om te denken dat dit Wezen alle menselijke vermogens heeft gegeven om ze te cultiveren en te ontwikkelen, en niet om ze uit te roeien en te vernietigen (...)."²⁰⁶ Menselijke volmaaktheid bestaat eruit dat alles wat in de mens is aan persoonlijke trekken wordt ontwikkeld, groeit en tot uiting mag komen. Dat maakt een mens 'edel en mooi.' Mill gebruikt hier volgens Sell een heel eenzijdig beeld van het calvinisme, dat op het moment dat Mill dit schrijft al aan een transformatie bezig is.²⁰⁷

---

²⁰⁰ Mill, *Over Vrijheid*, 105.

²⁰¹ Riley, *Mill on Liberty*, 78.

²⁰² Mill, *Over Vrijheid*, 106.

²⁰³ Riley, *Mill on Liberty*, 78.

²⁰⁴ Riley, *Mill on Liberty*, 80.

²⁰⁵ Mill, *Over Vrijheid*, 108.

²⁰⁶ Mill, *Over Vrijheid*, 109.

²⁰⁷ Sell, *Mill on God*, 176.

Het belang dat een samenleving hecht aan de vrijheid van het individu is wederkerig. Want door karaktervorming en zelfontplooiing van een individu, profiteert de samenleving als geheel. Het individu voegt kleur toe, inspireert, maakt het leven rijker en veelzijdiger. Het verheft de gedachten en gevoelens van de wereld om het individu heen. Bovendien: "Hoe meer iemands eigen persoonlijkheid is ontwikkeld, hoe waardevoller hij voor zichzelf wordt, en hoe meer hij daarom is staat is waardevol voor anderen te zijn." En "(...) als er in de onderdelen meer leven is, is er meer in het geheel dat daaruit bestaat."²⁰⁸ Een samenleving waarin het individu niet tot uiting komt, ontwikkelt geen waarde. Het stopt af en beperkt de vorming van karakter. Van dat karakter kunnen anderen weer leren. Zelfs zij die geen behoefte hebben aan zelfontwikkeling kunnen profijt hebben van de inzichten van anderen in het leven. Immers kan niemand geloven dat de wereld nu in volmaakte staat verkeert. Het moet dus altijd mogelijk zijn dat er individuen op zoek gaan naar het mooiere, het betere, het schonere. Het gaat wederom niet alleen om eigenbelang van het individu. Het kan zijn dat een creatieve geest wijst op verbeteringen voor ieder, die het leven van alle mensen beter maakt.²⁰⁹

Mill stelt dat het overigens niet iedereen gegeven is om een bruikbare en vruchtbare toegevoegde waarde te leveren aan de samenleving. De meeste mensen zijn niet in staat tot een creatieve of 'geniale' geest. De mensen die dat wel hebben "zijn het zout der aarde."²¹⁰ Zij stellen de mensheid in staat nieuwe dingen te doen en bestaande gebruiken anders te doen. Een samenleving zonder die individuen zou daarmee niet alleen tot stilstand komen, maar de gebruiken en gewoontes zouden tot een mechanisch toegepaste traditie worden die uiteindelijk leidt tot de ondergang van de beschaving. Immers zouden die ook niet meer te verdedigen zijn als ze wel een nut en noodzaak hebben. Daarom heeft de samenleving er als geheel profijt van als er een juist klimaat is voor het individu.²¹¹ Dit klimaat is er dus voor iedereen, maar komt het meest ten goede aan de mensen die in staat zijn om tot wasdom te komen, smaak toe te voegen en hun creativiteit in te zetten voor het geheel van de maatschappij.²¹²

Vervolgens begint Mill wederom met een analyse van zijn tijd. Hij merkt op dat inmiddels veel gemeenschappen juist erop gericht zijn om de middelmatigheid te laten regeren. De menigte, de publieke opinie overheerst de macht van het individu. Daarmee merkt hij op dat het gezag niet langer ligt bij hoogwaardigheidsbekleders, kerken of vanuit een bewezen vorm van kennis, maar bij de gemiddelde mensen, die zijn zoals iedereen is.²¹³ Hierdoor ontstaat de macht van de massa en wordt creativiteit als iets onaangenaams gezien. Alleen wie de luxe heeft een bepaalde positie te bezitten, zoals iemand van adellijke huize, lijkt er -binnen perken- ruimte te zijn voor eigenheid.²¹⁴ Het ideaal van de samenleving in de tijd van Mill lijkt te zijn dat iedere vorm van karaktervorming uitgesloten moet worden. Maar de tirannie van de gewoonte (mediocrity) staat vooruitgang in de weg.²¹⁵ Vervolgens zet hij uiteen hoe door de geschiedenis heen, andere landen en beschavingen om zijn gegaan met het individu. Zo koppelt hij het succes van Europa aan de veelzijdigheid tussen de landen. Ook bepleit hij dat verandering niet altijd vooruitgang is.²¹⁶ Tot slot waarschuwt Mill voor de gelijkschakeling van mensen. Hij doet een pleidooi voor verschillende leefomstandigheden, zodat er verscheidenheid en diversiteit blijven bestaan.²¹⁷ Mensen hebben ook verschillende condities nodig om tot wasdom te komen, of hebben verschillende smaken wat betreft hun persoonlijke ontwikkeling.²¹⁸

---

²⁰⁸ Mill, *Over Vrijheid*, 110.

²⁰⁹ Riley, *Mill on Liberty*, 84.

²¹⁰ Mill, *Over Vrijheid*, 112.

²¹¹ Mill, *Over Vrijheid*, 113.

²¹² Riley, *Mill on Liberty*, 85.

²¹³ Mill, *Over Vrijheid*, 114.

²¹⁴ Mill, *Over Vrijheid*, 117.

²¹⁵ Riley, *Mill on Liberty*, 85.

²¹⁶ Mill, *Over Vrijheid*, 120.

²¹⁷ Mill, *Over Vrijheid*, 124.

²¹⁸ Riley, *Mill on Liberty*, 86.

4.4. VERGELIJKING VAN SIEDENTOP EN MILL

De manier waarop Siedentop Paulus interpreteert maakt dat de apostel als uitvinder van het individu kan worden gezien. Mill beschrijft het belang van het individu beredeneerd vanuit een aantal eigenschappen. In beide beschrijvingen komen elementen terug die herkenbaar zijn vanuit de ander.

Net als wat Siedentop in Paulus ziet, staat bij Mill de eigenheid van het individu centraal. Geen macht of kracht van buitenaf zou over het individu moeten heersen. Er kan geen claim gelegd worden op iemand. Iedereen die het verstandelijk vermogen heeft zelf na te denken, zo bepleit Mill, moet daartoe in de gelegenheid worden gesteld. Hierin zien we de gelijkwaardigheid terug. Iedereen, ongeacht rang of stand, moet de vrijheid hebben zelf na te kunnen denken. Mill ageert tegen de geestelijke slavernij van het navolgen van anderen zonder zelf in de gelegenheid te worden gesteld eigenstandige keuzes te maken. Hij vindt het een verlies van de menselijke natuur als er absoluut conformisme bestaat binnen groepen; dat de sociale klasse waartoe iemand behoort voorschrijft wat het gedrag moet zijn. Mill vindt het zelfs verwerpelijk dat het jezelf onderscheiden in zijn tijd voorbehouden lijkt te zijn aan de mensen die het zich kunnen veroorloven, omdat ze een bepaalde maatschappelijke status, afkomst of geslacht hebben. Paulus en Mill benadrukken dat ieder individu als gelijkwaardig moet worden beschouwd.

Bij beiden komt het maken van keuzes als essentieel onderdeel van het individu naar voren. Niet een ander of iets anders maakt keuzes, het ligt niet vastgelegd in een natuurlijke orde van de samenleving of is niet ingebakken in de groep waartoe iemand behoort.²¹⁹ Hier moet duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de natuurlijke orde van de samenleving, zoals Siedentop die beschrijft van de tijd voor Paulus, en de natuurwet zoals die wordt beschreven door Paulus in Rom.1 en latere schrijvers, ook in het liberalisme, zoals Locke.²²⁰ Een individu is iemand die zelfstandig keuzes kan maken. Mill zegt zelfs dat het maken van keuzes niet alleen bij het concept individu hoort, maar hiervan en hierin leert, traint, groeit en zo een eigen karakter opbouwt. Een karakter dat iemand bepaalt, een identiteit geeft, een eigenheid die uniek is en afhangt van de gemaakte keuzes. Deze identiteit komt niet direct terug in de manier waarop Siedentop Paulus aanhaalt, maar is bij Paulus wel degelijk een belangrijk thema. Weliswaar gaat de apostel er vanuit dat men diens identiteit verliest in Christus en zo een nieuw mens wordt, het is echter nog steeds een individuele keuze.²²¹ Overigens ook niet zoals Mill dat spottend schrijft op een manier zoals de calvinisten dat volgens hem beogen. Paulus krijgt een nieuwe identiteit en blijft dus een individu, dat nog steeds eigen keuzes maakt en het goede tegen het slechte moet afwegen. Eenzelfde transformatie is bij Mill waarneembaar. De mens wordt opgevoed en krijgt vanuit de ervaringen van anderen, gewoontes en traditie een manier van leven aangereikt. Maar hij roept op om daar uiteindelijk een nieuwe weg in te vinden, een eigen weg met eigen keuzes. Dat wil niet zeggen dat alles wat geleerd is los moet worden gelaten, maar met eigen ervaringen en afwegingen die daarbij worden gemaakt, vormt zich het individuele karakter.

Met dat karakter vormt zich een afwegingskader, zo bepleit Mill, dat iemand in staat stelt het goede van het slechte te onderscheiden. Daarin zien we het geweten terug dat bij Paulus (volgens Siedentop) onderdeel uitmaakt van het concept individu. Zonder dit geweten, het door keuzes ontwikkelde en getrainde afwegingskader, zou het individu niet bestand zijn tegen alle begeerten en hartstochten. Zonder het geweten zou de mens een dier zijn. Het individu heeft echter in zich dat er wilskracht is om de (verkeerde) impulsen te beteugelen.

---

²¹⁹ Dwight Lindley, "The Individual and The Liberal State: Inventing the Individual by Larry Siedentop," *Modern Age* 57, nr. 3 (2025): 75,

²²⁰ Locke, *Two Treatises*, " 271.

²²¹ Dit roept de vraag op of die keuze gestuurd is door God (predestinatie) of een autonome keuze van de mens. Over deze vraag doet Siedentop geen uitspraak en wordt ook in deze scriptie buiten beschouwing gelaten. Dit is een discussie over de vrije wil, niet over de autonome vrijheid (want bij predestinatie kan mijns inziens nog steeds betoogd worden dat ondanks dat God onze wil stuurt, we ten opzichte van andere mensen autonomie hebben). Zie voor een uitwerking van de vrije wil in relatie tot van vrijheid van handelen bijv. Wilma Hartogsveld, "Vrijheid," in *Liberaal Christendom: Ervaren, doen, denken*, red. Rick Benjamins, Jan Offringa en Wouter Slob (Skandalon, 2016), 182.

Er zijn ook duidelijke verschillen. Paulus' schrijven is, volgens Siedentop, een breuk in het denken over de mens en diens natuurlijke orde en vindt het individu uit. Bij Paulus is dit overigens een gegeven. Hij zegt niet dat de mens hierin groeit of dat er een mate is van individualiteit. De mens is bij Paulus gelijkwaardig, mag eigen keuzes maken en heeft een (vrij) geweten. Hij is dan volgens Siedentop de eerste die het op deze manier benadert, maar het is niet zo dat Paulus zelf oproept tot het worden van een individu.²²² Het is een indirecte uitvinding van het individu: Paulus beschrijft hoe het zit. Mill daarentegen gaat in eerste instantie ook uit van het individu als gegeven, maar beschrijft hier wel degelijk gradaties in. De één is beter in staat tot eigenheid dan de ander. De vraag is wel of Mill nog vindt dat iemand een individu is als er geen eigenheid is; geen karakter gevormd door zelfstandige keuzes. Dat hij bepleit dat het ingaat tegen de menselijke natuur, is mogelijk een antwoord op die vraag. Dat zou dan 'nee' zijn en dus ligt het toch dichter tegen Paulus aan. Het individu ontwikkelt dan weliswaar in verschillende mate een identiteit, maar kan niet geheel zonder. Hiermee samenhangend is het verschil tussen hoe een individu een *goed* individu wordt. Voor Paulus is dit de transactie die hij beschrijft: geloven in Christus maakt je een nieuw mens. Volgens Mill is de mens hier zelf verantwoordelijk voor. Door het oefenen in keuzes maken, leert de mens goed te zijn en is hier dan ook zelf verantwoordelijk voor. Dat neemt nog niet weg dat de mens zich mag laten inspireren. Uiteindelijk komt een goed mens ook de omgeving ten goede. Dat straalt af op anderen, die op hun beurt geïnspireerd worden zelfstandige keuzes te maken. Mill ziet de ontwikkeling van het individu nooit los van anderen. Dat is bij hem de transactie: als het individu vrij is, zelfs gestimuleerd wordt om karakter te vormen, dan profiteert de samenleving daarvan. Verschillende delen, verbonden in één lichaam.

Tot slot is er een opmerkelijke overeenkomst en tegelijkertijd een verschil tussen beide auteurs. Bij beiden is gelijkwaardigheid een kernelement van het concept individu, zo is duidelijk geworden. Beiden rekenen echter niet af met verschillen die er nou wel eenmaal in de samenleving zijn. Primair is de mens gelijkwaardig, maar secundair is er de maatschappelijke positie die iemand inneemt. Paulus is diffuus over dit onderwerp. Hij benadrukt dat de mens in Christus niet alleen gelijkwaardig is, maar ook gelijk. In de christelijke gemeenschap mag er geen onderscheid zijn tussen slaaf en meester, man of vrouw, jood of niet-jood.²²³ Tegelijkertijd is Paulus paradoxaal als hij over gelijkheid spreekt, want ondanks dat we allen één zijn in Christus, betoogt hij dat we verschillende gaven hebben en dus niet helemaal aan elkaar gelijk zijn (maar nadrukkelijk wel gelijkwaardig).²²⁴ Hij beschrijft de gemeenschap van Christus als één lichaam, waar allen in de gemeente onderdeel van uitmaken, maar benadrukt daarbij dat het lichaam uit vele delen bestaat.²²⁵ Toch is Paulus niet consequent als het om gelijkwaardigheid gaat. Het beroemdste voorbeeld is waarschijnlijk de rolverdeling tussen man en vrouw tijdens (religieuze) samenkomsten van de gemeente.²²⁶ Over specifiek deze tekst en de betekenis van gelijkwaardigheid en gelijkheid in Paulus is nog steeds veel debat.²²⁷ Dit verandert niets aan de individuele keuze voor Christus. Voor wat betreft de diversiteit lijkt het Paulus te gaan om een ideaalbeeld voor het aangezicht van Christus: nu zijn we nog verschillend maar tegenover God vallen al die verschillen weg. Voor Mill blijft diversiteit nu en in de toekomst echter essentieel voor het functioneren van een samenleving. Verschil moet er zijn.

---

²²² Wells, "Individual," 558.

²²³ Naar Gal. 3:28.

²²⁴ 1 Kor. 12:11.

²²⁵ 1 Kor. 12:14.

²²⁶ 1 Kor. 14:34.

²²⁷ Zie bijvoorbeeld Jan Krans, "Legt Paulus vrouwen het zwijgen op?" *Bijbelblog*, Protestantse Theologische Universiteit, laatst gewijzigd op 9 juli 2020, <https://www.pthu.nl/bijbelblog/2020/07/legt-paulus-vrouwen-het-zwijgen-op/#comments>.

5. CONCLUSIE

In het vorige hoofdstuk (4.3) staat een citaat van John Stuart Mill waarin hij opmerkt dat het gegeven dat God de mens geschapen heeft met bepaalde vermogens, met zich meebrengt dat de mens die cultiveert en ontwikkelt. Deze uitspraak doet hij in de discussie over de vrijheid die gegeven moet worden aan de eigenheid van mensen, als individu, met een eigen mening, een eigen wil en een eigen karakter. Mill stelt daarmee indirect en met andere woorden de probleemstelling van deze scriptie aan de orde: is er theologie in het politiek liberalisme?

5.1. DE LIBERAAL JOHN STUART MILL

Mill was zelf van mening dat godsdienst een positieve bijdrage kan leveren aan de mensheid. Hij stelde zelf een Religie van de Mensheid voor: een collectief streven naar het goede op basis van menselijke waarden en menselijk inzicht. Mill is binnen het politiek liberalisme een belangrijk denker. Politiek liberalisme heeft als doel om, met de inzichten van het bredere liberalisme in al haar verschijningsvormen, te zoeken naar een rechtvaardige inrichting van de staat. Daarin staan vrijheid en het individu centraal. De overheid is er ten dienste om de vrijheid van individuen te waarborgen. Hoe hieraan invulling gegeven wordt, verschilt per school binnen het liberalisme. Maar steeds opnieuw komen die twee kernwaarden terug: vrijheid van/en het individu. Niet een macht van buitenaf, niet de traditie of gewoonten bepalen wat rechtvaardig is, maar de ruimte voor vrijheid; de ruimte voor de ontwikkeling van het individu. John Stuart Mill heeft een grote bijdrage geleverd aan de opkomst en verspreiding van het liberale denken. Hij was in staat om het utilitarisme, waarbij enkel het streven naar een zo groot mogelijk geluk tegen zo min mogelijk pijn gold, om te vormen naar een -naar nu blijkt- liberale denkwijze waarin ook de maatschappelijke verantwoordelijkheid en samenleving een plaats hebben. Zijn gedachten over liberalisme hebben grote uitwerking gehad op een brede ontwikkeling in de maatschappij. Het (politiek) liberalisme is het dominante denken geworden in de hedendaagse westerse cultuur, waarin bijna alle politieke partijen liberale waarden hebben overgenomen en zichtbaar zijn in de wijze waarop de democratie is ingericht.

5.2. DE THEOLOGIE VAN VRIJHEID

Luther geeft een perspectief op vrijheid en weet met een vindingrijke paradox een basis te geven voor de christelijke uitleg van vrijheid. Door een onderscheid te maken tussen geestelijke en lichamelijke vrijheid maakt hij het mogelijk zijn opvattingen met het hedendaagse vrijheidsbegrip te vergelijken. De tweede deelvraag van deze scriptie is hoe aspecten van deze uitleg van vrijheid terugkomen in Mills *On Liberty*. De paradox van Luther is herkenbaar in de waargenomen paradox van Mill. Beiden beschrijven de macht die iemand heeft over het eigen denken. Dat geeft ook macht over de situatie waarin iemand terechtkomt: macht over de omgang met het eigen lot. De mens is daarin geheel vrij en in die zin meester over alles en allen. Maar de mens moet ook nederig zijn en bescheiden. Luther noemt dit onderwerping aan God en de medemens. Voor Mill is dit de constante mogelijkheid voor ogen houden dat een ander het beter weet dan jijzelf. In dat geval maak je jezelf ondergeschikt aan een ander. Want die ander heeft dan wel degelijk macht over het denken. Dat is dan -de paradox- vrijwillig.

Het bijzondere is dat ze beiden beginnen met afhankelijkheid. Een basis van vrijheid is het toegeven dat de eigen vermogens tekortschieten om volmaakt te zijn. Die staat zal nooit bereikt kunnen worden. Vrijheid begint met het erkennen daarvan. Dat werkt bevrijdend. Het is in die zin een combinatie van positieve en negatieve vrijheid die in die eerste stap samenkomen. Het neemt een barrière weg (dat je volmaakt moet zijn) en opent de weg naar een geestelijke gesteldheid die klaar is voor vrijheid. Luther benadert deze onvolmaaktheid vanuit Bijbels perspectief en benadrukt primair de zondige staat van de mens. De mens schiet altijd tekort in het naleven van de wetten van God. Mill ziet onvolmaaktheid als een universele menselijke conditie. Niemand kan alles weten. Hij benoemt het

niet als zodanig, maar Mill neemt hier een christelijk mensbeeld voor ogen. Samen met Luther zet hij de stap: vrijheid begint met het erkennen van het eigen onvermogen.

Overgave betekent bij Luther overigens iets anders dan bij Mill. Voor Luther is het daadwerkelijk een dienaar zijn voor de naasten. De christelijke mens is geroepen om uit liefde te dienen. Daarmee geeft de gelovige mens gestalte aan het Koninkrijk van God op aarde. Dat dienende gaat ver bij Luther: hij vindt zelfs dat het eigen lichaam ondergeschikt moet zijn aan het kunnen helpen van anderen. Voor Mill is de nederigheid eerst en vooral bescheidenheid en het besef dat anderen iets beter kunnen weten. Het is bij Mill geen oproep om dienaar te zijn van anderen, laat staan dat het lichaam onderschikt moet worden gemaakt aan dat doel.

Het mensbeeld van Mill, als onvolledig en feilbaar, staat op één lijn met de christelijke opvatting over de mens. Er is - zelfs in het liberale denken van Mill - iets buiten de individuele mens zelf nodig om de ontbrekende stukjes aan te vullen. Zijn veronderstelde kritiek op religie is erop gericht gelovigen duidelijk te maken dat ze zelf niet alles kunnen weten en overzien. De nederigheid die daaruit voortkomt, ondanks dat we tegelijkertijd meester moeten zijn over het eigen denken, komt daar bovenop. Zelfs als Mill op geen enkele manier heeft beoogd een christelijke theologie in zijn denken te verwerken, heeft hij toch significante raakvlakken ermee. Als goed belezen en hoogopgeleid filosoof, met drie geschriften over religie en in veel van zijn werk verwijzingen naar Bijbelse en de brede christelijke traditie, kan het bijna niet anders dan dat Mill op de hoogte is geweest van de theologie die terug is te zien in zijn beschrijving van vrijheid.

5.3. DE THEOLOGIE VAN INDIVIDUALITEIT

Voor wat betreft het individu zien we soortgelijke bevindingen. Siedentop geeft een concept van het individu vanuit de brieven van Paulus. Mill sluit hier op grote lijnen bij aan als hij met name het belang van individualiteit beschrijft. Dat het individu gelijkwaardig is, is voor beiden een essentieel onderdeel van het individu. Ieder mens is te onderscheiden van een ander. Bij beiden valt op dat ook hier die scheiding niet absoluut is. De mens is uniek, maar tegelijkertijd onderdeel van een groter geheel. Dat echter afkomst, sociale status of geslacht maken dat je niet als uniek persoon wordt gezien, maar slechts als een onderdeel van de desbetreffende groep, hoort voor beiden niet bij het individu. Ook het maken van eigen keuzes kenmerkt volgens beiden het individu. Volgens Mill is dit noodzakelijk voor de karaktervorming. Paulus, volgens Siedentop, heeft het daar niet over. Wel over geweten als essentieel onderdeel van het individu. Mill zegt dat karakter uiteindelijk maakt dat iemand leert te kiezen voor het goede in plaats van het kwade, door het leren beteugelen van de eigen driften met positieve impulsen. Ook hier geeft Mill weer blijk van een bepaald mensbeeld dat overeenkomsten heeft met een christelijke opvatting. Paulus schrijft dat het nodig is om als mens een nieuwe identiteit te krijgen in Christus, omdat de mens zonder die nieuwe identiteit nooit in staat zal zijn het goede te doen. Mill beperkt zich tot het vormen van een eigen karakter, maar dat neemt niet weg dat de mens driften blijft houden. Het zal altijd om wilskracht vragen om daar evenwichtig mee om te gaan. Het moet gezegd worden dat de theologische lijnen hier dunner zijn. Dat komt temeer omdat Mill zich heel duidelijk onderscheidt van een door hem veronderstelde calvinistische traditie die juist iedere karaktervorming wil tegengaan. Die traditie volgt niet direct uit het door Siedentop aangehaalde concept van Paulus. Wat er geconcludeerd kan worden is dat Paulus een nieuw perspectief geeft op het individu (daar de uitvinder van is) en dat Mill daar gebruik van maakt.

5.4. WORTELS

In de behandeling van beide concepten is duidelijk naar voren gekomen bij Mill dat hij veel aandacht heeft voor de omgeving. Zowel bij de behandeling van vrijheid als bij het individu is er constant een gemeenschappelijk doel dat voor ogen wordt gehouden. Vrijheid en individu versterken de omgeving, zorgen voor vooruitgang en vergroten het welzijn van allen. Het is geen vrijheid van 'YOLO', maar een constructieve vrijheid waar alle mensen baat bij hebben. De focus op het individu is niet 'me, myself and I', maar houdt rekening met anderen en de omgeving. Jezus zegt: "Heb je naasten lief als jezelf." In die uitspraak zit die dubbelheid die bij Mill zo duidelijk terugkomt.

Wat zegt dit over het christelijke gehalte van het politiek liberalisme volgens John Stuart Mill? Het moge duidelijk zijn dat er meerdere christelijke lijnen in Mills denken te ontdekken zijn. Het is ook duidelijk dat die lijnen tussen theologie en liberalisme niet altijd even recht lopen. Er zijn ook verschillen, zo is aangetoond. Maar het beide volledig los zien van elkaar is geen vruchtbare weg. Binnen het liberalisme zelf zijn ook grote verschillen. Over de kernwaarde vrijheid bestaat binnen het liberalisme zelfs onderling debat en verschil van inzicht. De concepties binnen het liberalisme zijn diffuus en kennen vele nuances. De wortels van het liberalisme zijn dus relevant om in de veelheid van geluiden te herkennen en erkennen dat de ideeën van het liberalisme ergens vandaan komen. Het zou in het licht van de diversiteit onrechtvaardig zijn om niet te erkennen dat er christelijke wortels onder de brede boom van het liberalisme liggen, althans bij Mill. Niet alleen geeft hij zelf concreet blijk van kennis over het christelijk geloof, hij neemt de thematiek ook over. Zijn mensbeeld, de paradox van individuele vrijheid en naastenliefde (via jezelf) zijn hier de beste voorbeelden van. De inleiding bij dit onderzoek begon met de hedendaagse discussie in de Nederlandse politiek over de rol van religie in het publiek domein. De leider van de grootste liberale partij, Dilan Yeşilgöz, zei in een zogenoemde 'Vrijheidslezing' dat Nederland een seculiere samenleving is waarbij religie achter de voordeur hoort. Dit onderzoek ging niet over de vraag of Nederland een seculier land is. Er is in dit onderzoek gekeken naar de liberale wortels van het liberalisme. De wortels lopen via liberale denkers zoals John Stuart Mill. Van de twee kernwaarden van het liberalisme, vrijheid en individu, is aangetoond dat Mill veel gelijkenissen vertoont met het denken over deze thema's in het christendom. De wortels van het liberalisme gaan verder dan de veronderstelde basis in de Verlichting. Met de uitspraak dat religie niet thuishoort in het publiek domein doet Yeşilgöz een uitspraak die rechtstreeks ingaat tegen de oorsprong van het liberale denken, een beweging waarvan D66 al langer wordt beschuldigd. Juist vanwege de huidige discussie over de plek van religie in het publiek domein is het noodzaak een dieper inzicht te krijgen in de bronnen van het liberalisme.

5.5. DESIDERATA

In de inleiding werd al duidelijk dat dit onderzoek grenzen kent. Er is vanuit twee specifieke bronnen een christelijke interpretatie van twee concepten gegeven. Daarna is onderzocht of aspecten van die christelijke interpretatie terugkomen bij één liberale denker in, hoofdzakelijk, één werk van deze denker. Hiermee is geprobeerd een kleine bijdrage te leveren aan het huidige politiek-maatschappelijke debat over de rol die religie, en meer specifiek het christendom, speelt in het liberalisme. In dit onderzoek is gepoogd aan te tonen dat het liberalisme haar wortels heeft in het christendom. Er is echter veel breder onderzoek nodig om te komen tot een gewogen conclusie.

Allereerst is het niet uitgesloten dat de uitkomsten van dit onderzoek een andere oorzaak hebben. Feilbaarheid van de mens komt ook buiten het christendom voor en de waarde van het individu wordt in verschillende denominaties van het christendom, verschillend gewaardeerd. De uitkomsten van dit onderzoek zijn dan ook, zoals ieder wetenschappelijk onderzoek, tijdelijk. Bij een breder onderzoek naar de christelijke wortels van het liberalisme moeten ook aan de diepere wortels meegenomen. Het christendom is ook ontstaan in een bepaalde context, met verschillende bronnen en binnen een bestaande traditie.

Een aanbeveling is om een gefundeerder beeld te verkrijgen van de specifieke kernwaarden van het liberalisme. Dat stopt, zo is ook wel gebleken in de verkenning in dit onderzoek, niet bij vrijheid en individu. Het is ook gebleken dat dit heel moeilijk is, vanwege de verschillende scholen in het liberalisme. Desondanks is een basis nodig om van daaruit meerdere kernwaarden als concept te kunnen onderzoeken op hun theologische achtergrond. Juist vanwege de grote diversiteit aan scholen en interpretaties van de kernwaarden is het voor vervolgonderzoek nodig te kijken naar een breed palet aan denkers binnen het liberalisme.

Tot slot is het interessant om binnen de theologie een vergelijking te maken tussen het politiek liberalisme en de liberale theologie. Een vergelijking kan bijdragen aan een scherper onderscheid tussen beide, maar kan wellicht ook verrijkend werken voor een beter begrijpen van de mechanismen die ten grondslag liggen aan het denken binnen beide uitingsvormen van liberalisme. Wellicht is er

kruisbestuiving mogelijk tussen liberale theologie en politiek liberalisme. Wat kan het politiek liberalisme leren van de liberale theologie en andersom?

5.6. CHRISTELIJK ÉN LIBERAAL?

In de inleiding gaf ik aan zelf in de paradox te leven van enerzijds het aanhangen van een liberale politieke overtuiging, anderzijds het aanhangen van een christelijke levensovertuiging. Nadrukkelijk heb ik gesteld dat deze scriptie niet tot doel heeft te bewijzen dat ik gelijk heb, en dat die twee te combineren zijn. Maar aan het einde van de scriptie ontkom ik er niet aan mezelf te (her)positioneren. Laat ik ermee beginnen dat ik het oneens ben met Rawls als hij zegt dat het liberalisme een zo groot mogelijke neutraliteit moet bewaren ten opzichte van welke ideologie dan ook. Op zichzelf is het liberalisme een ideaal voor de samenleving, namelijk een zo groot mogelijke vrijheid voor het individu om het leven naar eigen inzicht in te richten. Daarnaast heeft deze scriptie aangetoond dat liberalen voortbouwen op een veel langere traditie dan veelal wordt gedacht (zie de hedendaagse discussie). Mill zegt dat we niet alle gewoontes en tradities weg hoeven te gooien als we een eigen karakter hebben opgebouwd. Er zitten juist hele wijze lessen tussen, zo betoogt hij. Die lessen mag het liberalisme wat mij betreft zelf ook trekken uit haar verleden, of opnieuw ontdekken.

Bij die traditie hoort het denken over vrijheid en het individu. In deze scriptie zijn twee bronnen genomen uit de christelijke traditie en vergeleken met één liberale denker. Die overeenkomsten zijn zoals betoogd duidelijk aanwezig. Op dit hele kleine stukje van het brede liberale spectrum durf ik toch een bewering aan: het liberalisme is een christelijke politieke stroming. Zeker gezien de voorgestelde vervolgonderzoeken komt deze bewering wat vroeg, maar het is wel een interessante gedachtenoefening. Al is het maar om te komen op het punt waarop we met elkaar in debat kunnen gaan, van gedachten kunnen wisselen om elkaar via die weg aan te vullen. Want als één ding in Paulus, Luther en Mill duidelijk is geworden: ook ik ben feilbaar.

LITERATUUR

Almond, Brenda. "Mill." in *Filosofie*, redactie David Papineau. Librero, 2011.

Baldissone, Riccardo. *Farewell to Freedom: A Western Genealogy of Liberty*. University of Westminster Press, 2018.

Berlin, Isaiah. *Four Essays On Liberty*. Oxford University Press, 1971.

Boom, Wilco. 'VVD oogst irritatie met kritiek op religie in de openbare ruimte.' *NOS*, 29 november 2024, <https://nos.nl/artikel/2546361-vvd-oogst-irritatie-met-kritiek-op-religie-in-de-openbare-ruimte>.

Broek, Hanneke van den. 'Ekelmans is VVD-raadslid én predikant in opleiding: 'Ik ben ook liberaal in mijn theologische opvattingen.' *Nederlands Dagblad*, 9 maart 2023, <https://www.nd.nl/nieuws/nederland/1166101/gerard-ekelmans-is-vvd-raadslid-en-predikant-in-opleiding-ik-be>.

Carter, Ian. "Positive and Negative Liberty." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, laatste wijziging 19 november 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative/>.

Courtland, Shane. "Liberalism." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Laatste wijziging 22 februari 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/liberalism/#PolLib>.

D66. "De uitgangspunten van Democraten 66." Laatst gewijzigd op 25 maart 2000. <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9878/1/Uitgangspunten%20van%20Democraten%2066%20-%202000.pdf>.

Dunn, James. *New Perspective on Paul: Revisited Edition*. Eerdmans Publishing Company, 2008.

Eire, Carlos. *Reformations: The Early Modern World, 1450-1650*. Yale University Press, 2016.

Freeden, Michael en Marc Stears. "Liberalism." in *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, redactie Michael Freedman, Lyman Tower Sargent en Marc Stears. Oxford University Press, 2013.

Gaus, Gerald. *Political Concepts And Political Theories*. Westfield Press, 2000.

Haar, Edwin van de. "A History of Classical Liberalism in The Netherlands." *Econ Journal Watch* 20, nr. 2 (2023): 368–401.

Harrill, Albert. *Paul the Apostle: His Life and Legacy in Their Roman Context*. Cambridge University Press, 2012.

Hartogsveld, Wilma. "Vrijheid." in *Liberaal Christendom: Ervaren, doen, denken*, redactie Rick Benjamins, Jan Offringa en Wouter Slob. Skandalon, 2016.

Heydt, Colin. "John Stuart Mill (1806—1873)," *Internet Encyclopedia of Philosophy*, geraadpleegd op 10 december 2024, <https://iep.utm.edu/milljs/#SH2h>.

Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Redactie Richard Tuck. Cambridge University Press, 1996.

Houten, Maaïke van. ‘Mark Rutte bidt iedere avond, maar niet voor de VVD: “God moet zich met grotere dingen bezighouden.”’ *Trouw*, 12 maart 2021. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/mark-rutte-bidt-iedere-avond-maar-niet-voor-de-vvd-god-moet-zich-met-grotere-dingen-bezighouden~b9aad42a/>

Johnston Largen, Kristen. “Freedom from and Freedom for: Luther’s Concept of Freedom for the Twenty-First Century.” *Dialog: A Journal of Theology* 52, nr. 3 (2013): 232-243. <https://doi.org/10.1111/dial.12048>.

Jung, Martin, Georg Raatz, Urs Christian Mundt en Saskia Kredig. *Reading Luther: The Central Texts*. Evangelische Verlagsanstalt, 2021.

Jüngel, Eberhard. *The Freedom of a Christian: Luther’s Significance For Contemporary Theology*. vertaling Roy Harrisville. Augsburg Publishing House, 1988.

Kingston, Rebecca. “Reviews: Inventing the Individual: The Origins of western Liberalism by Larry Siedentop.” *Modern Theology* 32, nr. 1 (2016): 127-129. <https://doi.org/10.1111/moth.12228>.

Kolb, Robert. “Luther’s Hermeneutics of Distinctions: Law and Gospel, Two Kinds of Righteousness, Two Realms, Freedom and Bondage.” in *The Oxford Handbook of Martin Luther’s Theology*, redactie Robert Kolb, Irene Dingel en L’ubomír Batka. Oxford University Press, 2014.

Krans, Jan. “Legt Paulus vrouwen het zwijgen op?” *Bijbelblog*, Protestantse Theologische Universiteit, laatst gewijzigd op 9 juli 2020. <https://www.pthu.nl/bijbelblog/2020/07/legt-paulus-vrouwen-het-zwijgen-op/#comments>.

Kukathas, Chandran. “Liberty,” in *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, redactie Robert Goodin, Philip Pettit en Thomas Pogge. Blackwell Publishing, 2007.

Larson, Timothy. “A surprisingly religious John Stuart Mill.” *OUPBlog*, Oxford University Press, laatste wijziging 7 december 2018. <https://blog.oup.com/2018/12/surprisingly-religious-john-stuart-mill/>.

Larson, Timothy. *John Stuart Mill: A Secular Life*. Oxford University Press, 2018.

Lauster, Jörg. “Luther – Apostle of Freedom?” in *Lutherrenaissance: Past and Present*, redactie Christine Helmer en Bo Kristian Holm. Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.

Libertaire Partij. “Beginselverklaring,” Geraadpleegd op 14 december 2024. <https://stemlp.nl/dit-is-de-lp/beginselverklaring/>.

Libertaire Partij. “Introductie.” Geraadpleegd op 14 december 2024. <https://stemlp.nl/introductie/>.

Libertaire Partij. “Onze Geschiedenis.” Geraadpleegd op 14 december 2024. <https://stemlp.nl/dit-is-de-lp/geschiedenis/>.

Lindley, Dwight. “The Individual And The Liberal State: Inventing the Individual by Larry Siedentop.” *Modern Age* 57, nr. 3 (2025): 74-77. EBSCOhost.

Locke, John. *Two Treatises of Government*. Redactie Peter Laslett. Cambridge University Press, 1988.

Luther, Maarten. *The Freedom of a Christian 1520: The Annotated Luther Study Edition*. Redactie Timothy Wengert. Fortress Press, 2015.

Macpherson, C.B. *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes and Locke*. Oxford University Press, 1962.

McClelland, John. *A History of Western Political Thought*. Routledge, 1996.

Mill, John Stuart. "Nature." *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume X: Essays on Ethics, Religion, and Society*. University of Toronto Press, 2016.

Mill, John Stuart. "Theism." *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume X: Essays on Ethics, Religion, and Society*. University of Toronto Press, 2016.

Mill, John Stuart. "Utility of Religion." *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume X: Essays on Ethics, Religion, and Society*. University of Toronto Press, 2016.

Mill, John Stuart. "Utilitarianism." *On Liberty, Utilitarianism and Other Essays*. Oxford University Press, 2015.

Mill, John Stuart. *Over Vrijheid*, vertaald door W.E. Krul. Uitgeverij Boom, 2010.

Parlementair Documentatie Centrum. "Democraten 66 (D66)." Parlement.com. Geraadpleegd op 21 december 2024. https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtj/partij/liberale_unie.

Parlementair Documentatie Centrum. "Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond' (LSP)." Parlement.com. Geraadpleegd op 21 december 2024. https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtg/partij/liberale_staatspartij_de_vrijheidsbond.

Parlementair Documentatie Centrum. "Liberale Unie," Parlement.com. Geraadpleegd op 21 december 2024. https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtj/partij/liberale_unie.

Parlementair Documentatie Centrum. "Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)." Parlement.com. Geraadpleegd op 21 december 2024. https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxy/partij/volkspartij_voor_vrijheid_en_democratie.

Paulson, Steven. *A Brief Introduction to Martin Luther*. Westminster John Knox Press, 2017.

Pettit, Philip. *A Theory of Freedom: From the Psychology to the Politics of Agency*. Oxford University Press, 2001.

Philip, Mark and Frederick Rosen. "Introduction." in *On Liberty, Utilitarianism and Other Essays*, John Stuart Mill. Oxford University Press, 2015.

Rawls, John. *Political Liberalism: Expanded Edition*. Columbia University Press, 1995.

Riley, Jonathan. *Routledge Philosophy GuideBook to: Mill on Liberty*. Routledge, 1998.

Ryan, Alan. "Liberalism." in *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, redactie Robert Goodin, Philip Pettit en Thomas Pogge. Blackwell Publishing, 2007.

- Schie, Patrick van. *Varianten van Liberalisme: Substromingen, schijnvormen en representanten*. TeldersStichting, 2021.
- Sell, Allen P.F. *Mill on God: The Pervasiveness and Elusiveness of Mill's Religious Thought*. Ashgate, 2004.
- Shah, Timothy Samuel en Allen D. Hertz (red.). *Christianity and Freedom Volume 1: Historical Perspectives*. Cambridge University Press, 2016.
- Siedentop, Larry. *Inventing the Individual: The Origins of western Liberalism*. Penguin Books, 2014.
- Swift, Adam. *Political Philosophy: A Beginners Guide*. Polity Press, 2014.
- Teldersstichting. "John Stuart Mill." Geraadpleegd op 10 januari 2025. <https://www.teldersstichting.nl/liberalen/john-stuart-mill>.
- Voorhees, David William. "New Netherland's Legacy: Political Legacy." New Netherlands Institute, geraadpleegd op 21 december 2024, <https://www.newnetherlandinstitute.org/history-and-heritage/digital-exhibitions/new-netherland-legacy>.
- VVD. "Beginselverklaring." Laatst gewijzigd op 15 november 2008. <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9992/13/VVD%20Beginselverklaring%202008.pdf>.
- VVD. "Onze liberale waarden," Geraadpleegd op 21 december 2024. <https://www.vvd.nl/kernwaarden/>.
- Weel, Ingrid. 'SGP en CU zijn 'christenpesten' door D66 beu.' *Trouw*, 2 januari 2023, <https://www.trouw.nl/nieuws/sgp-en-cu-zijn-christenpesten-door-d66-beu~b5998782/>.
- Wells, Geoff. "Book review: Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism." *Journal of Church and State* 57, no. 3 (2015): 556-559. <https://doi.org/10.1093/jcs/csv049>.
- Wengert, Timothy. "Introduction." In *The Freedom of a Christian: The Annotated Luther Study Edition*, Maarten Luther. Fortress Press, 2016.
- Williams, Andrew. "Liberty, Equality, and Property." in *The Oxford Handbook of Political Sciences*, redactie John Dryzek, Bonnie Honig en Anne Phillips. Oxford University Press, 2006.
- Wissenburg, Marcel. "The Concept of Nature in Libertarianism." in *Ethics, Policy & Environment* 22, nr. 3 (2019): 287-302. <https://doi.org/10.1080/21550085.2019.1652313>.
- Wolff, Jonathan. "Vrijheid." in *Filosofie*, redactie David Papineau. Librero, 2011.

“Het heet in Nederland pas officieel een probleem wanneer er iemand op promoveert.”

Van Koot en De Bie
Het Grote Bescheurwoordenboek